
UDK 355(497.6)"1944/1945"
94(497.15)"1944/1945"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 9. XI. 2011.

BLANKA MATKOVIĆ
Zagreb
bubazg@yahoo.com

ZLOČINI POSTROJBĀ VIII. DALMATINSKOGA KORPUSA NOVJ-a U HERCEGOVINI POČETKOM 1945. GODINE

Sažetak

Uoči, tijekom i nakon Mostarske operacije, odnosno zajedničkoga djelovanja postrojba VIII. dalmatinskoga korpusa i 29. hercegovačke divizije II. crnogorskoga korpusa NOVJ-a, u borbama koje su se od 6. do 16. veljače 1945. vodile na području Širokoga Brijega, Mostara i Nevesinja postrojbe 9., 19. i 26. dalmatinske divizije VIII. korpusa počinile su veći broj ratnih zločina nad hercegovačkim Hrvatima, među kojima je bilo vojnika, civila i svećenika. Većina žrtava ubijena je i pokopana na području Hercegovine, no dio je odveden prema Hrvatskoj i ubijen na dalmatinskim stratištima kod Vrgorca i Zagvozda. U članku se analiziraju već poznati podatci o ovim događajima te se nadopunjuju s dosad neobjavljenim dokumentima iz arhivskih fondova koji se danas čuvaju u The National Archives u Londonu, Hrvatskome državnom arhivu u Zagrebu i Državnome arhivu u Splitu radi utvrđivanja postrojba odgovornih za pojedine zločine.

Ključne riječi: *Drugi svjetski rat, Hercegovina, Dalmacija, VIII. dalmatinski korpus NOVJ-a, ratni zločini*

Uvod

Završne operacije jugoslavenskih postrojba na području zapadne Hercegovine započele su u listopadu 1944. tijekom borba u Dalmaciji. Nakon zauzimanja Dubrovnika Štab 29. divizije odlučio je da podređene mu brigade što prije izbiju u dolinu Neretve, zauzmu Stolac, Metković i Čaplinu te stvore uvjete za zauzimanje Nevesinja, zapadne Hercegovine i Mostara. Dana 26. listopada 1944. godine 14. brigada zauzima Stolac, a 13. brigada Donje Hrasno, Dračevo, Višiće i Prebilovce. Nakon žestokih borba 12. brigada istoga dana zauzima Metković i Gabelu, a sljedećega dana i Čaplinu. Dana 29. listopada spomenuta postrojba presijeca komunikaciju Ljubuški – Mostar, a Zapadnohercegovački odred zauzima Ljubuški.¹ Upravo je u ovome razdoblju ubijen fra Križan Galić, rođen 1870. u Gorici, koji se nalazio u župnome stanu u Međugorju. Dne 30. listopada partizani su ga teško ozlijedili bacivši ručnu bombu, a umro je sljedećega dana od zadobivenih ozljeda. Pokopan je na mjesnome groblju Kovačica.²

U svibnju 1945. britanski izaslanik pri Svetoj Stolici prosljedio je britanskoj vladi elaborat dr. Mihe Kreka³ naslovljen *Masakr katoličkog svećenstva u Hrvatskoj, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini*, u kojem se navodi sljedeće:

U Zapadnoj Hercegovini, Čapljina je prvi grad koji je potpao pod partizansku vlast 27. listopada 1944. Sljedećeg dana je zauzet Ljubuški gdje je uskoro osnovan Pokrajinski odbor NOP-a za Zapadnu Hercegovinu. Ovaj organ Komunističke partije sastavio je popis svih sumnjivih i opasnih elemenata s tog područja koji su trebali biti eliminirani i ubijeni. Među njima se nalazilo 160 katolika – laika iz Čapljine i Ljubuškog: trgovaca, seljaka i drugih civila. Na popisu su se našla i imena svećenika i 44 franjevca. Laici su ubrzo masakrirani: 60 u Čapljini, 58 u Ljubuškom. Pojedini su pobjegli ili su izbjegli uhićenje od strane komunističke policije. U pogledu svećenika narodnooslobodilački odbor odlučio je da odluka o

1 DRAGO ĐUKANOVIĆ, „Završne operacije za oslobođenje Hercegovine“, *Hercegovina u NOB-i*, zbornik radova, Beograd, 1961., str. 824. – 825.

2 HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća 1942.-1967., 20.10.; ANTE MARIĆ, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, Mostar, 2007., str. 13.

3 <http://en.wikipedia.org/wiki/Miha_Krek>

njihovoj sudbini bude odgođena do zauzimanja Mostara. Takva odluka bila je posljedica činjenice da su partizani smatrani ubojicama svećenika: masakr svećenstva mogao je izazvati otpor protiv partizanske vlasti.⁴

Fra Bazilije Pandžić ističe da se „u ostavštini Fra Dominika Mandića nalazi vijest, koju je on primio i zabilježio, da je u Trebinju godine 1944. održana neka sjednica i na njoj odlučeno pobiti sve franjevce samostana na Širokom Brijegu.⁵ Prema drugim vijestima komunisti su držali oko 17. siječnja 1945. sastanak na Crvenom Vrh u Biokovu na kojem je primljena odluka da Široki Brijeg treba uništiti. Nešto slično čuli su od partizanskih vojnika i župnici nekih župa u Hercegovini, koje su bili komunisti zauzeli; oni su otvoreno govorili da će samostan na Širokom Brijegu biti uništen.“⁶ O stavu komunista prema Crkvi svjedoči Zapisnik sa savjetovanja Opunomoćstva III. sekcije OZN-e Oblasti VIII. korpusa, održanoga 1. i 2. ožujka 1945. Osvrnuvši se na rad klera i Crkve, „kao naših nepomirljivih vjekovnih neprijatelja, major Sekulić⁷ naglašava važnost nepoštudne borbe koja treba da bude vrlo oprezna, i naglašava kako je njihova [Crkve i klera] organizacija uspjela da se preko dvije hiljade godina održi monolitna. Uz ovo naglašava razliku između pravoslavne i katoličke crkve, iznašajući internacionalnu jakost katoličke crkve što međutim kod pravoslavne to nije.“⁸

O zlostavljanjima stanovništva na zauzetome hercegovačkom području potkraj 1944. godine svjedoče i sačuvani partizanski dokumenti. U izvješću Okružnoga komiteta KPJ za zapadnu Hercegovinu Oblastnom komitetu KPJ za Dalmaciju, poslanome iz Ljubuškoga 8. prosinca 1944., navodi se da „radi nepravilnosti dalmatinskih vojnih jedinica prisiljeni smo da se obratimo vama... IX. Divizija, koja se bavila, a i sada se neke jedinice njene bave na našem terenu, učinila je masu grešaka,

4 The National Archives – London, FO 371/48911.

5 Isto se navodi i u spisu o. Serafina Vištice „Partizani u Hrvatskoj“, HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća 1942.-1967., 20.10.

6 BAZILIJE PANDŽIĆ, *Pedeseta godišnjica širokobrijeških mučenika (1945.-1995.)*, <<http://www.pobijeni.info/userfiles/Pandzic-Ubojstvo-fra-Dobroslava-Simovica.pdf>>, str. 31.; *Stopama pobijenih*, god. IV., 2(7), srpanj – listopad 2011., str. 28.

7 Sekulić je bio šef Otsjeka OZN-e Oblasti VIII. korpusa.

8 HR-HDA-1491, OZN-a za Hrvatsku, 11.2.1.

koje smo mi pokušali otkloniti sa partijskim rukovodiocima bataljona, pa i brigada, ali nam to nije uspjelo zato se obraćamo vama. III. bataljon XIII. brigade IX. divizije je odnosno neki borci samovoljno su oduzimali novac od seljaka u kotaru Posušje... Nadalje, XII. brigada iste divizije vrši samovoljne rekvizicije na svoju ruku i to bez N.O. odbora, pa čak je dolazilo do mlaćenja pojedinih seljaka u općini Drinovci kotar Ljubuški. III. brigada IX. divizije je prije svoga povlaćenja prosto sa paše potjerala 250 sitne stoke i oko 50 krupne i ako je dobila ranije traženu količinu hrane. Tačno je da je ovaj kraj pretežno ustaški nastrojen, ali ovakvi postupci otežavaju rad kao i privlačenje masa na našu stranu. Mi smo na ovo drugovima ukazivali, ali dva do tri dana bilo bi dobro, pa onda nastave po starom. Zato vas drugarski molimo da vi ovo spriječite jer ovakvi postupci samo još više pogoršavaju naše pozicije ionako neprijateljski nastrojenom narodu.“

U izvješću III. sekcije OZN-e Oblasti VIII. korpusa OZN-e za Hrvatsku upućenome 12. siječnja 1945. III. Otsjeku OZN-e za Hrvatsku također se ističe da su „jedinice IX. divizije na položaju oko Širokog Brijega zamijenile jedinice XXIX. Hercegovačke divizije. Stanovništvo se je tužilo na hrdjav postupak od strane boraca te jedinice i kako navode, da su pojedini borci govorili, da su oni klali 41.g. a da će oni za to sada klati njih. Izgleda da je bilo dosta neorganizovanog uzimanja hrana. Prema nekim podacima izgleda, da su borci iste divizije silovali neke djevojke istih sela. Borci iste divizije zalazili su po pojedinim selima i tražili od seljaka, da im dadu jesti šunke ili ostalih boljih jela.“⁹ Iako se u izvješću Štaba 9. divizije upućenom političkom komesaru VIII. korpusa 28. studenog 1944. navodi da su, što se podizanja discipline tiče, postignuti rezultati te se usprkos velikomu broju novomobiliziranih može očekivati „da će iskrsnuti mnogi problemi“¹⁰, u mjesečnome izvješću Štaba 21. prosinca 1944. nema spomena o navedenim problemima u postrojbi.¹¹

Po završetku Kninske operacije, kojom su partizanske postrojbe zauzele posljednje dijelove Dalmacije, početkom prosinca 1944. godine

9 HR-HDA-1491, OZN-a za Hrvatsku, 11.2.3.

10 HR-HDA-1194, Zbirka dokumenata NOV i POJ, NOV-37/5295.

11 HR-HDA-1194, Zbirka dokumenata NOV i POJ, NOV-37/5359.

VIII. dalmatinski korpus nije vodio veće borbe sve do početka Mostarske operacije. Glavnina postrojba korpusa odmarala se na području Sinj – Split – Šibenik – Zadar – Benkovac (19. i 26. divizija), a Štab korpusa smjestio se u Kninu.¹² No 9. dalmatinska divizija (3. i 4. brigada) upućena je u Hercegovinu sa zadatkom da zauzme bojišnicu južno do Mostara, na desnoj obali rijeke Neretve do Širokoga Brijega gdje su se ranije nalazile 13. dalmatinska brigada 9. divizije te 10. i 12. brigada 29. hercegovačke divizije koje su prebačene istočnije prema Nevesinju.¹³ Potkraj 1944. godine Štab 9. divizije naredio je 4. dalmatinskoj (splitskoj) brigadi da na položajima od rijeke Neretve do sela Jare smijeni postrojbe 10. hercegovačke brigade i brani položaj na crti Bačevići – Krvodol – Čule – Podgorje – Ljuti Dolac – Biogradci – Jare.¹⁴ Štab brigade smjestio se u Čitluku, a glavnina snaga brigade koncentrirana je na obranu komunikacije Mostar – Čitluk. Četvrtoj brigadi priključen je i 5. bataljun 3. dalmatinske brigade.

Politički komesar 4. dalmatinske brigade u svome izvješću od 17. siječnja 1945. ovako opisuje stanje na terenu:

12 NIKOLA ANIĆ, *VIII. dalmatinski korpus NOV Hrvatske*, Split, 2003., str. 56. – 57.

13 Opširnije o hercegovačkim brigadama vidjeti: DANILO KOMNENIĆ – MUHAREM KRESO, *Monografija 29. hercegovačke divizije*, Beograd, 1979., str. 578. – 584.; OSMAN ĐIKIĆ, *Dvanaesta hercegovačka NOU brigada*, Beograd, 1990., str. 162. – 182.; <<http://www.blog.hr/print/id/1625908266/mostarsku-operaciju-zapovjedio-josip-broz.html>>.

14 MATE ŠALOV, *Četvrta dalmatinska (splitska) brigada*, Split, 1980., str. 257.

Početkom studenoga 1944. godine na prostoru Slipčiči – Čule – Ljuti Dolac – Čitluk nalazila se 12. hercegovačka brigada koju je kasnije zamijenila 10. hercegovačka brigada. Dvanaesta je brigada po zapovijedi Štaba 29. udarne divizije od 20. studenoga 1944. prebačena prema Širokomu Brijegu. Uoči dolaska te partizanske postrojbe na područje općine Široki Brijeg u Uzarićima se pričalo kako u njoj ima i četnika koji su do pristupanja partizanima počinili zločine nad Hrvatima istočne Hercegovine. O tome su svjedočile izbjeglice koje su dolazile iz tih krajeva. GOJKO ZOVKO, *Druga strana medalje*, Zagreb, 2008., str. 74.

Slavko Grubišić, autor knjige *Nad ponorom pakla: Svjedočanstvo o komunističkim zločinima* (Zagreb, 2004.) piše o mučenju svoga oca Ivana kojeg su odveli partizani neposredno prije Božića 1944. Odveo ga je komesar neke partizanske postrojbe, a pušten je na intervenciju člana obitelji koji je otišao razgovarati s partizanskim komandrom Antom Tolićem. Grubišićevoj obitelji pomogao je partizan Luka Madunić. Izvori potvrđuju da se prije Božića 1944. na tome području razmjestila 4. splitska brigada 9. divizije, a među njezinim pripadnicima nalazio se i komandir Ante Tolić, kojega spominje Slavko Grubišić. M. ŠALOV, *n. dj.*, str. 336.

Dolazak naše brigade na ovaj teren, narod je primio vrlo dobro, ali ne možda kao NO vojsku, već kao Hrvate, katolike koji smo došli da smijenimo hercegovačku kao srpsku brigadu. Za nas su također govorili da dolaze Dalmatinci koji ne vjeruju u Boga, koji ruše crkve, a i ništa zajedničkog nemaju sa Hrvatskom. Međutim, ove parole im nisu palile, narod nas je dosta dobro primio, darivao sa hranom, duvanom i drugim. Nas su Dalmatince kovali a i danas kuju u nebesa, kao Hrvate i katolike, a skoro svaki s kime smo došli u razgovor potrudio se da nešto kaže protiv Srba. Mi smo pravovremeno shvatili taj jaz kojeg su napravili protunarodni režimi između Srba i Hrvata, te smo neprestano na svim konferencijama, a i u dodiru s pojedincima isticali bratstvo i jedinstvo ne samo Srba i Hrvata nego i čitavog našeg naroda u borbi protiv zajedničkog neprijatelja. Hercegovačke jedinice populariziramo na svakom koraku, naročito X. hercegovačku brigadu koja je zbilja najstarija hercegovačka jedinica u koju su se svrstavali od njenog formiranja do danas najbolji hercegovački sinovi. Održali smo skoro u svim selima, gdje je smještena naša vojska, priredbe, gdje se svakom prilikom koristilo, prije same priredbe, da se narodu kaže nekoliko riječi o političkim događajima kao i našem NO pokretu. Pored negativnih strana koje ovaj narod posjeduje u odnosu prema nama, kidajući nam telefonsku žicu, noseći neprijatelju u Mostar obavještenja i niz drugih postupaka, ipak ima jedna od pozitivnih strana, a to je što rado posjećuje naše priredbe i ekonomski pomaže vojsku, iako ustaše poručuju iz Mostara skoro svakog dana da će oni doći amo i da u vezi toga skrivaju hranu od NO vojske. Narodnooslobodilački odbor uglavnom su postavljeni dolaskom hercegovačkih jedinica na ovaj teren. Uglavnom odbori su sastavljeni od ljudi koji su nađeni kod kuće bez obzira na njihovu prošlost. Među ovim odbornicima našlo smo i jednog potpredsjednika Opštine Ljuti Dolac koji je bio u Pavelićevom tjelesnom zdruhu i pušten na odsustvo 2 godine zbog toga što je spriječio jednog rodoljuba da ubije Pavelića.¹⁵

Ipak, glavna pozornost Štaba brigade bila je usmjerena prema bojištu, a u pozadini su situaciju trebali raščićavati dijelovi brigade narodne obrane i organi Vojnoga područja.

Noću 2. na 3. siječnja 1945. postrojbe 2. dalmatinske brigade prešle su Neretvu kod porušenoga mosta u Čapljini i produžile prema Ljubuškomu gdje su se odmarale nekoliko dana. Dana 5. siječnja kompletna brigada

¹⁵ *Isto*, str. 263. – 264. Na savjetovanju brigade 13. siječnja 1945. raspravljalo se o odnosima s narodom na terenu te stavu prema kleru i vjerskim osjećajima kojih je bilo kod dijela novomobiliziranih. Zauzet je stav da im se nikako ne prave smetnje u nazočenju vjerskim obredima, ali da se budno motri na djelovanje svećenstva u tim krajevima. *Isto*, str. 269.

nalazila se na prostoru Cerov Dolac – Gruda.¹⁶ U Izvještaju Štaba 9. divizije Štabu VIII. korpusa od 12. siječnja 1945. navodi se da se „neprijateljske komande sa znatnim ustaškim snagama, mjesnom ustaškom milicijom, kao i crnom legijom, regrutiranim na ovom području, uz podršku klera i dijela stanovništva, nastoje tu održati, popuniti svoje jedinice prisilnom mobilizacijom vršeci pljačku i zlodjela nad pučanstvom“¹⁷. Po zapovijedi Štaba 9. divizije od 5. siječnja 1945. godine 2. dalmatinska brigada dobila je zadatak da smijeni dijelove 3. brigade i zauzme položaje sjeverno od komunikacije Kočerin – Široki Brijeg, osigura smjer Široki Brijeg – Posušje – Imotski i očisti područje od tzv. neprijateljskih skupina. Zadatak 3. i 4. brigade bio je aktivnom obranom spriječiti djelovanje Hrvatskih oružanih snaga (HOS) iz Mostara i Širokoga Brijega prema Čapljini i Ljubuškomu te vršiti akcije izviđanja s obje strane Mostarskoga blata. Nakon teških borba i gubitaka 23. siječnja 2. brigada povučena je prema Posušju i Imotskomu te je zauzela nove položaje na crti Rust – Rujen, a njezin 4. bataljun na području Posušja. Potkraj siječnja brigada zauzima položaje na crti Rujen – Potkraj povezujući se na desnoj strani s 3. brigadom na crti Cerov Dolac – Šiljevište gdje je ostala do 4. veljače 1945.

U međuvremenu je na hercegovačkome području zabilježeno nekoliko ratnih zločina. U siječnju 1945. u blizini groblja u Mamićima strijeljani su Ante Begić Jarčević (1910.), Ivan Grubišić Zlojo (1915.), Ante Grubišić Durešić (1921.), Mate Grubišić Tomić (1922.) i Mate Bašić (1917.), a sa stratišta je ranjen pobjegao Ivan Grubešić Zlojo, koji je naknadno uhvaćen i ubijen. Strijeljanje je preživio Franjo Sesar Velaga, koji je kasnije osuđen na pet godina robije u Zenici, a Stanku Grubišiću, autoru knjige *Nad ponorom pakla: Svjedočanstvo o komunističkim zločinima*, izjavio je da su zločin izvršili pripadnici 2. dalmatinske brigade kojom je zapovijedao Bruno Vuletić.¹⁸ Prema sačuvanim podacima nedvojbeno

16 U ovome trenutku 2. dalmatinska brigada ulazi u sastav 9. dalmatinske divizije koju su činile 3. i 4. dalmatinska brigada.

17 *Druga dalmatinska proleterska brigada*, ur. Zdenko Cvrle, Split, 1982., str. 290.

18 S. GRUBIŠIĆ, *n. dj.*, str. 49. – 51. Bruno Vuletić Petrov rođen je 5. listopada 1924. u Sinju. Članom SKOJ-a postaje 1941., a KPJ-a 15. ožujka 1942. NOV-u pristupa 15. siječnja 1942. kao pripadnik Srednjedalmatinskog odreda. 31. prosinca 1944. preuzima zapovijedanje 2. dalmatinskom brigadom, a u travnju 1945. postaje zapovjednikom 4. dalmatinske brigade. *Druga dalmatinska proleterska brigada*, str. 700.

je da je spomenuta postrojba boravila na širem području Širokoga Brijega od 5. siječnja 1945. i kontrolirala prometnicu Kočerin – Široki Brijeg, no potrebno je napomenuti i da se na području južno od te komunikacije nalazila i 3. dalmatinska brigada.

Podatci o stradanju stanovnika župe Široki Brijeg tijekom Drugoga svjetskog rata i poraća prikupljeni su pojedinačnim popisima jer su matične župne knjige, zajedno s veoma bogatom franjevačkom knjižnicom, spaljene.¹⁹ Prikupljeni se podatci odnose na 63 posto populacije današnje općine Široki Brijeg, kojoj pripadaju i popisom neobuhvaćene župne Crnač, Izbično, Kočerin, M. Gradac, Rasno, Jare i Ljuti Dolac te Polog. Evidentirano je 788 žrtava, odnosno 12,94 posto pučanstva popisanoga područja. Tijekom rata poginulo je 139 vojnika i 45 civila, a nakon njegova završetka 444 vojnika i 130 civila.²⁰

1. Pripremanje Mostarske operacije

Područje Širokoga Brijega, Mostara i Nevesinja nalazilo se pod zapovjedništvom njemačke Grupe armije „E“ koja je organizaciju obrane povjerala Štabu 21. brdskoga armijskog korpusa u Sarajevu. Na tom su se području nalazile postrojbe 369. legionarske divizije (koja je nakon poraza kod Knina popunjena uglavnom Nijemcima koji su se povukli iz Grčke), 9. hrvatske gorske divizije, talijanske legije „San Marco“, Crne legije²¹ te druge ustaške i četničke postrojbe s ukupno 30 bataljuna i jedan puk 181. lovačke divizije, odnosno oko 20.000 ljudi, a svim je snagama zapovijedao zapovjednik 369. legionarske divizije, njemački general-bojnik Georg Reinecke.²² Te su se postrojbe posebice

19 Osim knjižnice, u Širokom su Brijegu uništeni arhiv, muzej, fizikalni, kemijski i biološki kabinet te razne zbirke. Opširnije o kulturocidu na Širokome Brijegu vidjeti *Stopama pobijenih*, god. III., br. 2(5), Humac, srpanj – prosinac 2010., str. 17. i *Stopama pobijenih*, god. IV., br. 1(6), Široki Brijeg, siječanj – lipanj 2011., str. 7 – 8. Audio-snimka svjedočenja fra Vendelina Karačića o istoj problematici dostupna je na web-stranici <<http://www.youtube.com/watch?v=ojuP8BCSjAE>>.

20 GOJKO ZOVKO, „Širokobriješke žrtve rata“, *Hrvatski žrtvoslov: Zbornik radova Prvog žrtvoslovnog kongresa*, Knjiga I., ur. Zvonimir Šeparović, Zagreb, 1998., 689. – 690.

21 Službeni naziv Crne legija bio je Ustaški zdruk Sarajevo, od 25. srpnja 1942. godine I. ustaški djelatni stajaći zdruk.

22 Prema dostupnim podacima njemački gubitci u Mostarskoj operaciji iznosili su 5636

utvrdile u Širokome Brijegu, području Nevesinja, starim austrougarskim tvrđavama na Humu i Veležu te na Jastrebinke, planini zapadno od Mostara.

Borbe su započele 27. siječnja kada su hrvatske i njemačke postrojbe napale položaje 4. splitske brigade i zauzele Ljubuški (operacija „Bora“).²³ Sljedećega dana, 28. siječnja, njemačke su snage izbile na rijeku Trebižat kod Ljubuškoga i stigle do Čapljine te produžile do Metkovića, nakon čega su se, zbog pritiska 12. hercegovačke brigade (bez jednoga bataljuna koji se nalazio na području Nevesinja)²⁴ i Korpusa narodne obrane Jugoslavije (KNOJ), morale povući na crtu Čapljina – Ljubuški.²⁵ Četvrta splitska brigada 9. divizije povukla se u smjeru Vrgorca.²⁶ Pretpostaviti je da je upravo ta postrojba prilikom povlačenja prisilno odvela fra Maksimilijana Jurčića²⁷ čiji su posmrtni ostatci pronađeni na lokaciji

poginulih i 1274 zarobljenih. GOJKO MILJANIĆ i dr., *Vojna istorija, Udžbenik za vojne akademije*, Beograd, 1980., str. 473. Nikola Anić navodi da je 369. divizija doživjela u Mostaru drugi veliki poraz te je imala 5778 poginulih i 1314 zarobljenih. N. ANIĆ, *n. dj.*, str. 63. Prema operativnome izvješću Štaba 8. korpusa od 25. veljače 1945. njemačke postrojbe i Hrvatske oružane snage (HOS) imale su u Mostarskoj operaciji 3716 poginulih i 1044 zarobljenih vojnika. MLADENKO COLIĆ, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941.-1945.*, Beograd, 1988., str. 311. Postrojbe 19. divizije ubile su oko 615 neprijateljskih vojnika, a zarobile 301 vojnika. DRAGUTIN GRGUREVIĆ, *Devetnaesta sjevernodalmatinska divizija*, Zagreb, 1964., str. 192. Opširnije o borbama 369. Legionarske divizije u Hercegovini vidi FRANZ SCHRAML, *Hrvatsko ratište*, Zaprješić, 1993., str. 92. – 109.

23 U rano jutro 27. siječnja 1945. godine 370. njemački pješadijski puk i 9. hrvatska gorska divizija, s oko 8000 vojnika, probili su obranu 9. divizije. Do 29. siječnja zauzeli su Čitluk, Ljubuški i Čapljinu, porušili mostove na Neretvi u Metkoviću, Gabeli i Čapljini te time prisilili 29. diviziju (11. i 14. brigadu) da odustane od planiranoga napada na Konjic. M. COLIĆ, *n. dj.*, str. 306. – 307.; HR-DAS-195, Arhiv oružanih snaga, Naredba br. 21 Zapovjedništva 9. hrvatske gorske divizije od 1. veljače 1945. O borbama 9. gorske divizije u Širokome Brijegu i Mostaru vidjeti HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća 1942.-1967., 11.53.

24 RADOVAN VUKANOVIĆ, *Drugi udarni korpus*, Beograd, 1982., str. 350.

25 Prema Čapljini upućena je postrojba 29. divizije te je mobilizirano oko 3000 novih boraca s područja oko Metkovića. Uspostavljeni su mostobrani kod Gabele i Dretelja, a 3. veljače 1945. partizanske postrojbe ponovno su zauzele Čapljinu (12. hercegovačka brigada i brigada KNOJ-a uz djelomičnu pomoć 13. hercegovačke brigade), a sutradan i Ljubuški (4. dalmatinska brigada) i Čitluk te su 5. veljače izbile na prvobitne položaje. (M. COLIĆ, *n. dj.*, str. 306.; D. GRGUREVIĆ, *n. dj.*, str. 187.)

26 HR-DAS-262, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije, kut. 47, Operacijski dnevnik IX. udarne divizije IV. Armije Jugoslavije za 1945. godinu.

27 ANTO BAKOVIĆ, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Zagreb, 2007., str. 292.: A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 13. – 14.

Belića guvno kod Vrgorca²⁸ i godine 2009. identificirani.²⁹ Navodno je ubijen jer je odbio odati ispovjednu tajnu.³⁰

O zauzimanju Ljubuškoga po Hrvatskim oružanim snagama izvješćuje Okružni komitet KPH Biokovsko-Neretvanski u dopisu upućenome Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju od 24. veljače 1945.:

Na kotaru Vrgorac nije se u potpunosti pridobio narod pograničnih hercegovačkih sela, u kojima ima priličan broj obitelji, čiji su članovi osudom narodnog suda osuđeni i streljani. Ti elementi su djelovali kroz ostale mase i veselili su se prigodom upada ustaša i švaba u Ljubuški u neposrednoj blizini Vrgorca, jer su se nadali nekoj osveti. U tim momentima nekoliko reacionara je izišlo na površinu. Isti su nastojali pripremiti doček neprijateljske vojske na ovom kotaru, kako je bio slučaj u Ljubuškom. Dokazalo se je da su četvorica imala vezu s kamišarima u Ljubuškom, gdje su dobili upustva. Ta četvorica nama su ranije bili sumnjivi ljudi, među kojima su dva glavara: Ante Jelavić /Aver/ i Joze Jović. Svi su predani O.Z.N-i... Moglo se je zapaziti da je reakcija na kotarevima Metković i Imotski znala za sve namjere, pa tako i za ovaj pot-hvat Njemaca i ustaša u Ljubuškom i Metkoviću. Iz Imotskoga se stalno održavala veza sa Širokim Brijegom, preko pojedinih žena, a tako isto je i uhvaćeno i zatvoreno nekoliko lica u Metkoviću, koji su podržavali stalnu vezu sa kamišarima i samim Mostarom.³¹

Štab VIII. korpusa predložio je, a Vrhovni štab NOVJ-a, u kojemu se već raspravljalo o završnim operacijama, 30. siječnja 1945. naredio pre-

28 Vrgorac je zauzet 24. listopada 1944., a osim Narodnooslobodilačkoga odbora u gradu je djelovala i Komanda mjesta na čelu sa Srećkom Gabrićem, bivšim zamjenikom zapovjednika 2. bataljuna 11. brigade. Nakon zauzimanja Ljubuškoga u njemu je uspostavljena Komanda područja za zapadnu Hercegovinu na čijem se čelu nalazio Azis Kudra, bivši zamjenik komandira čete 11. dalmatinske brigade.

29 „Jedan fratar među pronađenim žrtvama Drugoga svjetskog rata u Vrgorcu?“, *Politički zatvorenik*, god. XVIII., studeni 2008., br. 2000, str. 34.

<http://www.ljportal.com/index.php?option=com_content&view=article&id=944:identificiran-fra-maksimilijan-juri&catid=2:drutvo-&Itemid=4>. Opširnije o ekshumaciji u Vrgorcu vidjeti glasilo Vicepostulature postupka mučeništva „Fra Leo Petrović i 65 subraće“ *Stopama pobijenih*, god. II., br. 1(2), Humac, siječanj – lipanj 2009., str. 16. – 19. O pokopu posmrtnih ostataka fra Maksimilijana Jurčića vidjeti *Stopama pobijenih*, god. III, br. 1(4), Humac, siječanj – lipanj, 2010., str. 35. – 43.

30 HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća 1942.-1967., 20.10

31 HR-HDA-1222, Oblasni komitet KPH za Dalmaciju, kut. 6, KP-298/1020.; HR-HDA-1220, CK SKH, Ratno gradivo, kut. 14, KP-42-I/3096.

bacivanje glavnine snaga na mostarski pravac i zauzimanje Mostara radi potiskivanja njemačke vojske i Hrvatskih oružanih snaga prema Sarajevu, odnosno Ivan-sedlu, čime bi se osigurala bojišnica buduće ofenzive, a VIII. korpus potpuno oslobodio bilo kakve opasnosti iza crte bojišnice u pozadini kada iz Like krene prema Soči. Sastav Štaba VIII. korpusa bio je istovjetan onomu u Kninskoj operaciji. Radi vođenja Mostarske operacije Štab se iz Knina preselio u Imotski, a podčinjena mu je bila i 29. hercegovačka divizija (10., 11., 12., 13. i 14. brigada) II. crnogorskog korpusa, koji je krenuo preko Crne Gore prema istočnoj Bosni i Sarajevu, te 3. bosansko-hercegovačka brigada KNOJ-a.³² Radi zauzimanja Mostara Korpus je angažirao tri divizije: 9. (2., 3., 4. i 13. brigada), 19. (6. i 14. brigada) i 26. (1., 11., 12. i 3. prekomorska brigada), dok je 20. diviziju ostavio u južnoj Lici radi zaštite pozadine. Također su angažirane 1. tenkovska i Artiljerijska brigada, odnosno ukupno 40.000 vojnika.³³

Prema operativnome planu Štaba VIII. korpusa Mostarska operacija trebala se izvesti u dvijema fazama. U prvoj etapi trebalo je glavninom snaga VIII. korpusa (9. i 26. divizije, Artiljerijska brigada i 1. tenkovska brigada) uništiti hrvatske i njemačke snage u području Širokoga Brijega i obuhvatiti Mostar sa sjeverne i zapadne strane, a u drugoj zauzeti Mostar, dok je 29. hercegovačka brigada trebala zauzeti Nevesinje i izbiti u područje Širokoga polja, sjeverno od Mostara, te prema Konjicu i Jablanici. Zračna podrška dolazila je s Visa od 1. i 2. eskadrile NOVJ-a i saveznika iz Grupacija RAF³⁴ u južnoj Italiji.

32 Treća bosansko-hercegovačka brigada KNOJ-a djelovala je u sastavu Treće (Bosanskohercegovačke) divizije KNOJ-a (zapovjednik pukovnik Danilo Komnenović, politički komesar Špiro Srzentić), a izravno je bila podređena OZN-i BIH (Uglješa Kojadinović). Utemeljena je 5. prosinca 1944. odlukom štaba 29. hercegovačke divizije i Oblasnoga komiteta KPJ za Hercegovinu na čijem je čelu u to vrijeme bio Vaso Miskin Crni. Za prvih pedeset dana svoga postojanja brigada je, prema tvrdnjama njezina nadređenog zapovjednika, ubila 63, uhitila 275, a ranila 16 prikrivenih protivničkih vojnika. D. KOMNENović – M. KRESO, *n. dj.*, str. 409. <<http://www.blog.hr/print/id/1625908266/mostarsku-operaciju-zapovjedio-josip-broz.html>>.

33 M. COLIĆ, *n. dj.*, str. 308.

34 Royal Air Force, britanske zračne snage.

2. Prva faza Mostarske operacije i zauzimanje Širokoga Brijega

Prva faza Mostarske operacije obuhvaća borbe za Široki Brijeg, Ljubuški i Čitluk. U području Široki Brijeg – Knešpolje nalazilo se oko 6000 njemačkih i hrvatskih vojnika iz 370. puka 369. legionarske divizije, 1. i 2. domobranska bojna, 2. ustaška bojna i druge postrojbe. Colić ističe da su najjače „neprijateljske“ utvrđene točke u Širokome Brijegu bile samostan s gimnazijom, Duhanska stanica i Cigansko brdo.³⁵

Zadatak 26. divizije bio je napadati smjerom Kočerin – Široki Brijeg – Knešpolje i osigurati jednom brigadom smjer do Rakitna. Deveta divizija trebala je jednom brigadom obuhvatiti Široki Brijeg s jugoistoka i izbiti u Knešpolje, a drugom brigadom osigurati lijevi bok 26. divizije. Artiljerijska i tenkowska brigada podražavale su napad 26. divizije, napad 19. divizije s 12. brigadom 29. divizije s južne strane smjerom Čitluk – Varda – Mostar te napad 29. divizije na Nevesinje i Blagaj s istočne strane i ulazak u Mostar. Jedan od ciljeva ovakvoga plana bio je izbijanje u područje Knešpolja (1., 2., 3., 11. i 12. dalmatinska brigada), presijecanje odstupnice prema Mostaru te uništavanje i zarobljavanje hrvatskih i njemačkih postrojba u Širokome Brijegu.

Dana 6. veljače 1945. u sedam sati 1., 11. i 12. dalmatinska brigada te 1. tenkowska brigada krenule su u napad. Na smjeru Kočerin – Široki Brijeg, gdje su napadale 1. dalmatinska i 1. tenkowska brigada, postignut je određen uspjeh, no obrana nije probijena. Manevar 12. brigade 26. divizije te 2. i 3. brigade 9. divizije dao je bolje rezultate pa su te postrojbe brzo izbile u područje Knešpolja i odsjekle odstupnicu prema Mostaru. Doznajući da se njemačke postrojbe u Širokome Brijegu nalaze u okruženju, Nijemci iz Mostara šalju pojačanje, a poslani bataljun probija crte obrane 2. dalmatinske brigade i spaja se sa svojim postrojbama u Širokome Brijegu. Postrojbe VIII. korpusa morale su odstupiti iz Knešpolja. Napad je nastavljen 7. veljače. Iako je plan napada ostao isti, u borbu su uvedene svježije tenkovske i pješadijske snage. Drugi napad 26. divizije s 1., 11. i 12. brigadom, podržan tenkovima, na Široki Brijeg dao je bolje

³⁵ M. COLIĆ, *n. dj.*, str. 308.

rezultate. Njemačke i hrvatske postrojbe zbijene su na manji prostor te su se uz osjetne gubitke izvukle i 8. veljače postavile novu crtu obrane na Mikuljači i Jastrebinke.

Istodobno je 19. divizija, pojačana 12. brigadom 29. divizije, djelovala južno od Mostara, između Mostarskoga blata i Neretve. Na lijevoj strani Neretve 11. brigada 29. divizije izvršila je snažan pritisak na Konjic, a 14. brigada prodrla je u podnožje Veleža. U međuvremenu su se 10. i 13. brigada 29. divizije, s jednim tenkovskim bataljunom i artiljerijskim divizionom, prikupljale radi napada na Nevesinje, Bunu i Blagaj. Nakon zauzimanja Širokoga Brijega postrojbe 9., 19. i 26. divizije izbile su pred Mostar, i to na položaje pred Vartu, Mihuljiću, Jastrebinku, Vasinu kosu, Gradinu i Lukovaču. Od 8. do 12. veljače izvršeno je pregrupiranje i priprema postrojba za napad na Mostar.

3. Djelovanje 11. dalmatinske brigade i zauzimanje širokobriješkoga samostana

Dana 30. siječnja 1945. godine 11. brigada dobila je od Štaba 26. divizije zadatak da odmah počne prebacivati snage na pravac Split – Gradac – Vrgorac kamo su njezini bataljuni stigli 31. siječnja i 1. veljače. U to vrijeme postrojbe 4. brigade već su uspostavile bojišnicu na rijeci Trebižat te osiguravale smjer Ljubuški – Crveni Grm – Vrgorac. Prvi i četvrti bataljun 11. brigade upućeni su 31. siječnja u Vitinu gdje su uspostavili kontakt s bataljunom Narodne obrane (KNOJ) koji je na tome pravcu zatvarao pristup naselju. Do 3. veljače na područje oko Vitine pristigli su 2. i 3. bataljun 11. brigade. Istodobno su se na lijevoj obali Neretve oko Počitelja okupili dijelovi 29. hercegovačke divizije, postrojbe KNOJ-a i dio 1. tenkovske brigade s ukupno 3000 vojnika. Hrvatske oružane snage napuštaju 3. veljače Čapljinu³⁶ i povlače se smjerom Čitluk – Mostar, a istoga dana naselje zauzimaju 12. hercegovačka brigada i brigada KNOJ-a uz djelomičnu pomoć 13. hercegovačke brigade. U Gabeli je

36 U ratnome izvješću Glavnoga štaba NOV-a i PO-a Hrvatske od 4. veljače 1945. navodi se da su se već 31. siječnja 1945. u Čapljini vodile ulične borbe. HR-HDA-1220, CK SKH, Ratno gradivo, kut. 14, KP-42-I/3044.

ubijen don Martin Krešić,³⁷ a sljedećega dana u Čapljini su likvidirani župnik fra Petar Sesar³⁸ i časna sestra Regina Milas³⁹. Postrojbe 4. brigade prelaze 4. veljače Trebižat i u 12 sati ulaze u Ljubuški iz kojega se povlače Hrvatske oružane snage, a s njima i, kako navodi Krek, veći broj svećenika uključujući i one čija su se imena nalazila na popisu za likvidaciju. Štoviše, Krek ističe da su nakon ponovnoga zauzimanja Čapljine i Ljubuškoga jugoslavenske vlasti smatrale prvom dužnosti likvidirati franjevce, pa čak i one čija se imena nisu nalazila na popisu sastavljeno-me u listopadu.⁴⁰ Prema Obavještajnom dnevnom pregledu OZN-e od 8. veljače 1945. s područja Čapljine i Ljubuškoga prema Mostaru povu-klo se oko 60% stanovništva.⁴¹

Dana 4. veljače u Kočerini je stigla 1. brigada. Treća prekomorska bri-gada osiguravala je smjer Rakitno – Vukojevo – Izbično. Istoga dana Štab 11. brigade dobio je naredbu od Štaba 26. divizije da odmah izvrši pokret smjerom Vitina – Lipno – Buhovo i razmjesti se na širem po-dručju sela Buhovo te organizira napad s južne strane na Široki Brijeg. Prema zapovjedi Štaba 26. divizije glavni udar trebao je biti izveden jed-nom brigadom smjerom Kočerina – Široki Brijeg, dvije brigade trebale su okružiti Široki Brijeg s juga i sjevera, a jedna brigada upućena je u smjeru Rakitna radi osiguranja lijevoga boka od eventualnoga napada.

Djelovanje na glavnome pravcu preko Kočerina preuzela je 1. brigada pojačana jednom tenkovskom četom 1. tenkovske brigade. Na lijevome obuhvatnom sjevernom smjeru napadala je 12. brigada koja po izbijanju

37 Don Martina Krešića ubili su (prema jednoj verziji strijeljan je, a prema drugoj zaklan) par-tizani u Gabeli 3. veljače 1945. na brijegu gdje se nalazila župna crkva sv. Stjepana prvomu-čenika. Ljudi koji su ga pokopali strijeljani su nakon nekoliko dana. A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 360.

38 Fra Petra Sesara partizani su odveli iz župnoga stana u Čapljini 4. veljače 1945., izudarali kundacima po glavi, vezali žicom, odveli preko Neretve i strijeljali. Pokopan je u rovu pokraj crkve. HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća 1942.-1967., 20.10.; A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 580., 739.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 14. – 15.

39 Kao datum njezine smrti Baković navodi 2. veljače 1945., no vjerojatnije je da je riječ o 4. veljače kada se Čapljinina nalazila pod kontrolom postrojba NOVJ-a. A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 944.

40 The National Archives – London, FO 371/48911. Fra Bazilije Pandžić tvrdi da se „tada govo-rilo u izvjesnim krugovima da su svi fratri Širokog Brijega osuđeni na smrti samo zato što su fratri“. B. PANDŽIĆ, *n. dj.*, str. 31.

41 HR-HDA-1491, OZN-a za Hrvatsku, 2.47.

u Široki Brijeg jednim bataljunom ofenzivno djeluje prema Knešpolju. Južnim pravcem napadala je 11. brigada smjerom Buhovo – Turčinovići – Pribilovići – Široki Brijeg (samostan). Treća prekomorska brigada dobila je naredbu da izbije na prostor sela Ljubotići kako bi spriječila eventualni napad iz smjera Rakitna. Na desnome krilu djelovala je i 3. brigada 9. divizije, a na lijevome 2. brigada 9. divizije. Osobito važni ciljevi partizanske artiljerije bili su samostan u Širokome Brijegu, raskrižje putova, k. 451 i Cigansko brdo.⁴² U međuvremenu su s Visa stigla dva bataljuna 13. dalmatinske brigade sa Štabom brigade koji su ubačeni u borbeni poredak 9. divizije, na desnome krilu 11. brigade.

Štab 11. brigade izvršio je 5. veljače 1945. izviđaj i donio odluku o napadu na Široki Brijeg. Po divizijskoj zapovijedi brigada je dobila zadatak da likvidira „neprijateljske“ položaje u širem prostoru zgrada samostanskoga kompleksa i gimnazije.⁴³

Dijelovima borbenoga poretka dani su sljedeći zadatci:

- 4. bataljun – napad smjerom Škegri – Gorica – Pribinovići (seoska škola)
- 2. bataljun – napad smjerom Medići – Jelinjak – k. 345, zadatak: likvidirati samostan
- 1. i 3. bataljun dobili su zadatak da nastupaju za 4., odnosno 2. bataljunom kao rezerva

Središte brigadne veze smješteno je u selu Medići.

U brigadnoj odluci precizirano je da će artiljerija u početku napada tući samostan u Širokome Brijegu, a ostale ciljeve prema zahtjevima partizanskih postrojba. Iz navedene zapovijedi jasno je da je glavni cilj napada bio franjevački samostan i njegove zgrade, a zadatak likvidacije samostana dobio je 2. bataljun 11. brigade. Prema jugoslavenskoj literaturi u dobro utvrđenome samostanu, gimnaziji i konviktu branili su se pripadnici 370. puka i dijelovi jedne ustaške bojne, odnosno vjerojatno oko 250 vojnika.⁴⁴ Sibe Kvesić navodi da su ustaše i franjevci pretvorili samostansku zgradu u Širokome Brijegu u snažnu utvrdu u čijem su

42 MILAN RAKO – SLAVKO DRUŽIJANIĆ, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, Split, 1987., str. 279.

43 *Isto*, str. 279.

44 *Isto*, str. 282.

dvorištu bili iskopani rovovi i postavljena minska polja, a samostanski prozori pretvori u puškarnice.⁴⁵ Nikola Anić ističe da je otpor bio vrlo jak, posebno na visoravni kod samostana, oko kojega su se nalazile postavljene mine i visoka žičana ograda te da je sam samostan rabljen u vojne svrhe, a nedaleko njega nalazilo se i topništvo.⁴⁶ Rako i Družijanić spominju i protutenkovski čvor organiziran prema Kočerinu.⁴⁷

Nakon bombardiranja izvršenih između 1. i 5. veljače 1945. franjevačka gimnazija i konvikt te nekoliko civilnih zgrada bili se teško oštećeni. Po navodima fra Bazilija Pandžića crkva je pogođena 296 puta.⁴⁸

U noći s 5. na 6. veljače 1945. godine 2. i 4. bataljun 11. brigade krenuli su u napad na Široki Brijeg. Do svanuća je 4. bataljun izbio neposredno pred minska polja i žičane prepreke pred zgradama samostanskoga kompleksa, a 2. bataljun ovladao je selom Mokro. Četvrti je bataljun s dvijema četama (1. i 3.) pokušao upasti u samostan, no napad nije uspio zbog postavljenih minskih polja. Pokušaji 2. bataljuna da se probije dublje od crte sela Pribinović ostali su neuspješni. Na desnome krilu brigade 3. brigada zauzela je selo Uzarići i preuzela čišćenje područja Jare – Uzarići – Turčinovići, a 1. brigada nije uspjela ući u Široki Brijeg iz smjera Kočerina. Dvanaesta brigada zauzela je sela Čavar i Dubravu, ali je bila prisiljena povući se na položaje Lončar – Mosor. Toga dana odustalo se od juriša na Široki Brijeg. Istoga dana 2. brigada zauzela je položaj G. Gradac – Mostar, nastavila napad na položaj Mikuljača – Pollog – Goranci – Bogodol i izbila u područje Knešpolja. Treća je brigada zanoćila na crti Ljuštica – Turčinovići. U međuvremenu je 19. divizija, pojačana 12. hercegovačkom brigadom, očistila okolna sela od postrojba Hrvatskih oružanih snaga i muslimanske milicije te izbila na crtu Kruševo – Ljuti Dolac – Biograci.⁴⁹

45 SIBE KVESIĆ, *Dalmacija u NOB-i*, Zagreb, 1960., str. 718.; *XI. dalmatinska udarna motostreljačka brigada*, [b. g.; b. mj.], str. 31.

46 N. ANIĆ, *n. dj.*, str. 61.

47 M. RAKO – S. DRUŽIJANIĆ, *n. dj.*, str. 275.

48 B. PANDŽIĆ, *n. dj.*, str. 31. U Obavještajnome dnevnom pregledu upućenome 4. veljače 1945. načelniku OZN-e za Hrvatsku navedeno je da je „3.II. u Širokom Brijegu naša avijacija tukla samostan i duhansku stanicu, gdje su bile smještene jedinice 369. divizije. Bilo je mrtvih i ranjenih.“ HR-HDA-1491, OZN-a za Hrvatsku, 2.47.

49 „Završne operacije za oslobođenje Hercegovine“, *Hercegovina u NOB-i*, str. 830.

U razdoblju između 6. i 8. veljače 1945. na širem prostoru Uzarića ubijeno je 30-ak civila. Uoči napada na Široki Brijeg u selu Turčinovići (Uzarići – Knešpolje) razmjestila se 3. brigada,⁵⁰ a u selu Jare (Uzarići) 13. brigada.⁵¹ Zovko dalje ističe da se 3. brigada 7. veljače iz Uzarića premjestila u Knešpolje gdje je nastavila činiti zločine nad civilnim stanovništvom.⁵² U zaseoku Solde ubijeno je troje ljudi, a 40-ak osoba, 10 civila, navodno iz Čitluka,⁵³ sa zarobljenim njemačkim vojnicima, likvidirani su i zakopani u Barbarića ogradi. Istog je dana likvidirano i 10 širokobrijeških civila te 7 stanovnika sela Dužice.⁵⁴ Kao jednoga od počinitelja zločina Zovko navodi Dušana Romca, rodom iz sela Glavice kod Sinja.⁵⁵

Tijekom dana (6. veljače) partizanska artiljerija tukla je zgrade samostanskoga kompleksa, a tenkovi su osobito uspješno gađali zvonik i zgradu konvikta. Zgradu gimnazije najvjerojatnije su zapalili zrakoplovi ili artiljerija.⁵⁶ U međuvremenu je na području Grabove Drage

50 „Čišćenje“ sela Uzarići izvršio je 1. bataljun 3. brigade čiji je zadatak također bio presjeći odstupnicu kod mosta na Lištici kod Uzarića te pomoći u napredovanju 4. bataljuna koji se po izbijanju u Knešpolje trebao povezati s postrojbama 26. divizije i nastaviti čišćenje uz komunikaciju Knešpolje – Mostar do sela Dobrić radi povezivanja s 2. brigadom. M. ŠALOV, *Treća dalmatinska brigada*, Split, 1988., str. 420.

51 G. ZOVKO, *Druga strana medalje*, str. 87. Zovko također navodi da su zarobljeni domobrani, koji su branili pristup mostu za Knešpolje, mučeni i bačeni u jame boksitnih rudnika na području Uzarića (*n. dj.*, str. 109.). Šalov tvrdi da se dio domobrana iz 1. bojne 2. gorskog zdruga predao 1. bataljuna 3. dalmatinske brigade. M. ŠALOV, *Treća dalmatinska brigada*, str. 421.

52 U Uzarićima su ubijeni Mirko Hribar, Stojan Zovko, Ante Galić, Marko Čerkez, Marijan Primorac-Dalinović, Andrija Lovrić-Jukić, Stjepan Zovko, Stanko Lovrić-Barikić, Ivan Lovrić-Lovra, Pero Mandić Božo Lasić-Peračkić. G. ZOVKO, *Druga strana medalje*, str. 99. – 105. O ekshumaciji u Knešpolju vidjeti glasilo *Stopama pobijenih*, god. III., br. 2 (5), Humac, srpanj – prosinac 2010., str. 9 i *Stopama pobijenih*, god. IV., br. 1(6), Široki Brijeg, siječanj – lipanj 2011., str. 4.

53 U ratnome izvješću Glavnoga štaba NOV-a i PO-a Hrvatske od 7. veljače 1945. navodi se da je 7. veljače 1945. Čitluk zauzela „jedna hercegovačka divizija“. HR-HDA-1220, CK SKH, Ratno gradivo, kut. 14, KP-42-I/3080.

54 U zaseoku Solde ubijeni su Božo Bošnjak, Ivan Soldo i Kajetan Tavzes, a u Dužici Marko Knezović, Ivan Knezović, Stanko Kvesić, Rade Šimić, Ivan Škrobo, Jakov Sopta i Jozo Ćorić. Među likvidiranim civilima bili su i Marijan Zovko, Adam Topić, Franjo Naletilić, Mirko Mandić, Toma Naletilić, Ivan Naletilić, Franjo Kožul, Mirko Kožul, Marko Mandić i Vinko Naletilić iz Širokoga Brijega. G. ZOVKO, *Druga strana medalje*, str. 112. – 113.

55 *Isto*, str. 123.

56 M. RAKO – S. DRUŽIJANIĆ, *n. dj.*, str. 284.

likvidirano 14 civila, i to: Ivan Bošnjak, Ivan Bošnjak, Ivan Bošnjak, Jure Bošnjak, Jure Bošnjak, Marko Bošnjak, Andrija Bošnjak, Grgo Bošnjak, Jure Ćubela, Stanko Ćubela, Marijan Ćubela, Petar Ćubela, Stojan Marić i Marko Marić.⁵⁷ U trenutku počinjenja zločina na tom se području nalazio 4. bataljun 2. brigade 9. divizije, a tijekom borba u pomoć mu je došao i 2. bataljun iste brigade.⁵⁸ Nakon pregrupiranja postrojba 2. brigade područje kod Grabove Drage nadzirali su njezin 4. i 5. bataljun koji su područje na crti Grabova Draga – Vodeni Brijeg – Goranci „očistili“ od mjesnih ustaša i milicije te konačno zauzeli položaj Goranci – Odolj. Istoga dana te su se postrojbe u Gorancima sukobile s kolonom od oko 600 pripadnika Hrvatskih oružanih snaga. U međuvremenu je u području sela Gradac, nedaleko Grabove Drage, ostao u rezervi brigade 1. bataljun. Tijekom borbi 6. veljače 3. bataljun morao se povući sa sektora Rokići prema sektoru Grabova Draga. Štab 2. brigade izvukao je svoje snage natrag na crtu Metkovići – Radeljkovina – Grabova Draga, dok je 2. bataljun ostao isturen u Pologu. Hrvatske oružane snage usmjerile su svoje djelovanje prema jugu preko Grabove Drage iza leđa 2. bataljuna. U toj je situaciji Štab 2. brigade nastojao zadržati hrvatske postrojbe sa smjera Grabova Draga s 1. bataljunom, a zatim ih napasti s 3. i 4. bataljunom. Borba u dolini trajala je dva sata, a Hrvatske oružane snage uspjele su se probiti u smjeru Grabova Draga – Gornji Gradac – Donji Gradac. Zbog zamora i nedostatka streljiva postrojbe 2. brigade izvučene su tijekom noći 6./7. veljače 1945. na položaj Polog – Grabova Draga – Radeljkovina – Gornji Gradac – Gostuša.⁵⁹

U noći 6./7. veljače izvršene su pripreme za napad na Široki Brijeg. Da bi 9. divizija mogla što energičnije i nesmetano nastupati prema Knešpolju i Dubravi, naređeno je da jedna brigada 19. divizije krene smjerom Uzarići – Knešpolje i osigura mostobran na Lištici, a druga brigada 19. divizije trebala je sudjelovati u napadu 12. brigade 29. divizije

57 KARLO ROTIM, *Žrtvoslov Širokog Brijega u Drugom svjetskom ratu i poraću*, Mostar, 2000., str. 197., 230. – 233.

58 Boravak ove brigade na mjestu počinjenja zločina naznačenoga datuma potvrđuje i izjava pripadnice postrojbe Koviljke Marjanović, objavljene u zborniku *Druga dalmatinska proleterska brigada: Sjećanja boraca*, ur. Filip Jadrijević-Brajko, Split, 1989., str. 541.

59 *Druga dalmatinska proleterska brigada*, str. 297. – 299.

smjerom Kruševo – Mostar. Osim toga jedna brigada 9. divizije morala je prodrijeti sjeverno do Knešpolja, povezati se s 12. brigadom 29. divizije te hrvatskim i njemačkim postrojbama presjeći odstupnicu prema Mostaru.

Napad je nastavljen rano ujutro 7. veljače, a zapovjednik 11. brigade major Ivan Guvo naredio je 2. i 4. bataljunu da nastave zadanim smjerom. Štabu 3. bataljuna naređeno je da na spoju 2. i 4. bataljuna uputi u napad jednu četu. Štab 1. tenkovske brigade donosi odluku da na smjeru napada 11. brigade ubaci u borbu svoj 3. bataljun iz rezerve smjerom sela Jozić – Pribinović – samostan. Opći napad započeo je u pet sati. Snažan otpor navodno je dolazio ponajviše iz zgrade franjevačkoga samostana, gimnazije i konvikta te crkvenoga zvonika.⁶⁰ Iz Italije su stigle 2 ili 3 eskadrile britanskoga zrakoplovstva, a jedan britanski zrakoplov s talijanskom posadom pogodio je južni toranj zvonika crkve i srušio ga. Istodobno je 2. bataljun probio širokobriješku obranu te uskoro zauzeo zgradu konvikta. U međuvremenu je Štab brigade naredio 3. bataljunu da probije obranu i napada u smjeru zgrade samostana ispred kojega su se navodno nalazili protutenkovski topovi.⁶¹ U strjeljačkome stroju 1. čete 3. bataljuna nalazio se i zapovjednik brigade Ivan Guvo koji zapovjedniku 1. čete Dragoviću naređuje da krene s četom prema samostanu i likvidira protutenkovski top. Četa je upala u samostan u kojemu su otpor navodno pružili i naoružani klerici. Zapovjednik 1. čete 1. bataljuna Ivan Jukić navodi da se njegovoj četi predalo šest naoružanih klerika, od kojih su petorica bili naoružani puškomitraljezima, a šesti je izjavio da je svoj puškomitraljez odbacio tijekom borbe.⁶² Ivan Špika, pripadnik 2. brigade, tvrdi da su sa zvonika „fratri pucali iz mitraljeza i ubijali naše borce“, iako se u trenutku pada Širokoga Brijega nalazio u Splitu.⁶³ Rako i Družijanić navode da je tom prilikom poginulo

60 *Isto*, str. 286. Fra Bazilije Pandžić ističe da u samostanu nije bilo vojnika, a pripadnici Hrvatskih oružanih snaga i Wehrmachta povukli su se dan ranije. B. PANDŽIĆ, *n. dj.*, str. 32.

61 M. RAKO – S. DRUŽIJANIĆ, *n. dj.*, str. 286.

62 *Isto*, str. 287.; JOZO TOMAŠEVIĆ-KOŠKA, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, Humac – Zagreb, 2010., str. 172.

63 IVAN ŠPIKA, *Ratna sjećanja i dnevnik borca II. dalmatinske brigade*, Zagreb, 1970., str. 152. Autor također navodi da je u Splitu 8. veljače posjetio pripadnike postrojbe ranjene upravo u Širokome Brijegu. *Isto*, str. 150.

11 pripadnika samostana te da su njihovu pogibiju rabile reakcionarne skupine u promidžbi protiv Titove Jugoslavije.⁶⁴ Autori dalje tvrde kako je velikomu broju boraca brigade bilo poznato sudjelovanje franjevaca u navodnim ustaškim zločinima, no kako se kasnije konstatalo da je među poginulima bilo i nekoliko svećenika koji se nisu slagali s ciljevima Ustaškoga pokreta i koji su, štoviše, slijedili južnoslavensku ideju.⁶⁵ Prema podacima Sibe Kvesića u samostansku zgradu ušle su postrojbe 1. i 11. dalmatinske brigade.⁶⁶

O borbama kod širokobriješkoga samostana svjedoči i neposredni sudionik – dopisnik brigadnoga lista *Glas štampe*⁶⁷ broj 6, od 11. veljače 1945., u kojemu se u tekstu naslovljenome „11. dalmatinska udarna u bitci za Hercegovinu“ navodi sljedeće:

Skoro će osam sati a još nema nikakove jače borbe po kojoj bi se dalo zaključiti da je počela bitka za Široki Brijeg. Tako je bilo sve do 12 sati kad je nakon malo žešće minobacačke vatre ostala obavijena dimom i plamenom zgrada gimnazije kod manastira. Baš se u njoj nalazio švapski brlog i sada je oganj bio taj koji je učinio kraj tome prljavom leglu. Mnogostruka minska polja oko manastirskih zgrada sprečila su nas da učinimo prodor u sam manastir koji su pretvorili u tvrđavu – pravi Alkazar! Dan borbe koja je uveče bila na kulminaciji doveo nas je do 50 metara od njihove glavne linije obrane. Tokom noći oni poduzimaju ispade, ali bez uspjeha i mi ostajemo kroz noć tako blizu da smo mogli pratiti svaki pa i najmanji beznačajan njihov pokret. Pet sati je ujutro. Počeo je opći napad. Strahovita vatra ...⁶⁸ tenkovskog bataljona stvara užas. Bijeli dim zidova koji su pretvarani u bijelu prašinu obavio je prostor oko manastirskih zidina. Svaki ulaz i svaki prozor starih zidina manastira bio je pretvoren u mitraljesko gnijezdo. Sjeverni manastirski toranj skoro je porušen, da bi se neprijatelja otjeralo iz njega. Predvorje manastira sa iskopanim podzemnim bunkerima bili su smatrani neosvojivim. Medjuprostor – park manastira, koji je dijelio minsko polje od manastirskih

64 Krek navodi da su partizani proširili glasine kako su franjevci poginuli tijekom borbe te ističe da je riječ o očitj laži koju potvrđuje činjenica da su franjevci ubijeni 8. veljače, odnosno deset sati po završetku borbā, a među ubijenima su bile i osobe koje se tijekom borbā uopće nisu nalazile u samostanu. The National Archives – London, FO 371/48911. HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća 1942.-1967., 37.11.

65 M. RAKO – S. DRUŽIJANIĆ, *n. dj.*, str. 287.

66 *Dalmacija u NOB-i*, str. 718.

67 Glasilo 11. dalmatinske brigade.

68 Nečitko.

zidina, bio je sav iskopan rovovima i utvrđen. Dva protukolca štitali su svaki prolaz i onemogućili čišćenje postavljenih mina. Forsirali smo napad ispočetka samo sa dvije čete da bi na kraju u jurišu uzela učesća tri bataljona: drugi, treći i četvrti. Želja svih naših boraca bila je prodor pod svaku cijenu! Naša pješadija usprkos svojoj zaprečnoj vatri već prodire na liniju odbrane neprijatelja i ostavlja za sobom minska polja. I baš u tom momentu, kada je žestina borbe već bila dostigla vrhunac, pojavljuju se naši tenkovi kao čelične grdosije, ali ovog puta sa partizanskom petokrakom, uvukli su se u unutrašnjost manastirske obrane i počeli sa razaranjem. Pješadija u tom momentu bila je upravo bijesna. Po zaštito naših tenkista prebacujemo se i već penjemo na zidine manastira. Moral i upornost neprijatelja sada već popušta, da se malo zatim pretvori u strah i bježanje. Napuštali su rov po rov, bunker po bunker, čišćeni su i izbacivani redom iz pojedinih zgrada manastirskog kompleksa. Borba je trajala svom žestinom 7. februara preko četiri sata, ali je završila onako kako se svršavaju sve borbe koje 26. započne. Završilo se pobjedom, a ostaci „Vražje divizije“, koji su nam pobjegli sa dalmatinskih otoka, našli su svoj grob pod zidinama ovog hercegovačkog samostana. Šest uobraženih njemačkih zvijeri sa šest šaraca tvrdoglavo i pakosno jurnuli su na nas da nas izbace iz manastira. Šest švapskih mitraljezaca sa pomoćnicima isto tako tvrdokorno pošli su jurišem da bi nas izbacili. Naš „Ljubušak“ – Čazim učinio je kraj njihovoj tvrdoglavosti i zaustavio njihov bijes. Uzeo je svoj „Šarac“, raskoračio se i odapeo – mahnuvši „Šarcem“ s desna na lijevo. Čazim – „Ljubušak“ učinio je kraj njihovoj uobraženosti i izliječio ih zauvijek. M.G.⁶⁹

Na ove se događaje osvrnula i *Borba* koja je 8. veljače 1945. objavila uvodni članak naslovljen „Ustaški zlikovci u fratarskim mantijama“, u kojem se među ostalim kaže: „Prema bosansko-hercegovačkim fratrima... naši borci i narodna vlast bila je prilično velikodušna. U posledne vreme njihovi zločini prešli su svaku granicu i meru, i praštanja više nema.“⁷⁰ Pandžić ukazuje da su prokazani „zlikovci“ don Ante Bakula, don Petar Perić i bosanski franjevac fra Viktor Slišković ubijeni još 1942.

69 M. RAKO – S. DRUŽIJANIĆ, *n. dj.*, str. 287. – 288.; *Glas štampe*, br. 6, 11. veljače 1945. , str. 3. *Glas štampe* u broju 12 od 25. ožujka 1945. objavljuje i svjedočanstvo spomenutoga Taslida Čazima iz Ljubuškoga koji izjavljuje da „smo na Širokom Brijegu svi bili oduševljeni, a naročito onda kada smo opazili naše tenkove. Prva četa koja je zauzimala samostan jurnula je na bunkere. Uh, što sam šišao iz stojećeg stava!“

70 B. PANDŽIĆ, *n. dj.*, str. 33. – 34.; MILAN ILINIĆ, „Operacija“ *Široki Brijeg*, <<http://www.pobijeni.info/userfiles/Operacija%20Siroki%20Brijeg.pdf>>, str. 73.

godine. Isto glasilo ističe da je „Široki Brijeg jedno od najzloglasnijih ustaških uporišta u Hercegovini“ te da su „likvidiranjem ovog uporišta, jedinice Narodno-oslobodilačke vojske sveteći nevine žrtve naših naroda i kažnjavajući ratne zločince zadale težak udarac ostacima ustaša u Hercegovini“.⁷¹

U Obavještajnome dnevnom pregledu načelniku OZN-e za Hrvatsku od 5. veljače 1945. ističe se da je pokušaj prodora Hrvatskih oružanih snaga iz Mostara prema Širokomu Brijegu bio „inspirisan i organizovan od Franjevac iz Širokog Brijega. Po selima širene su parole: ‘Živjela ustaška sloboda. Smrt partizanima. Živio ustaški ustanak za oslobođenje’. Našim borcima pucano je u leđa. Uz ustaške snage učestvovalo je i oko 200 križara.“⁷² U dnevnome pregledu od 6. veljače također se navodi da je „nedavni neprijateljski ispad u zapadnoj Hercegovini imao širi vojnički i politički značaj, jer je uporedo organizovan od Franjevaca oružani ustanak naroda koji je, prema izvještaju VIII. korpusa, pucao sa svih strana na naše jedinice... Prema izvještaju Štaba mornarice gotovo sav narod na prostoru Široki Brijeg-Ljubuški-Čapljina-Mostar potpomagao je ustaše. Izvještaj kaže da je ova saradnja bila savršeno organizovana.“⁷³

O navodnim sudjelovanjima hercegovačkih fratara u borbama izvješćuje III. sekcija OZN-e Oblasti VIII. korpusa 5. ožujka 1945. ustvrdivši da su „naročito podršku za organizaciju UNS-a⁷⁴ i GESTAPO-a⁷⁵ na тамошњем терену имали од стране клера, који је за нас представљао најактивнијег и најопаснијег непријатеља“.

U nekim slučajevima uspjeli su se vezati u cilju prikupljanja podataka i sa našim vojnicima koji su boravili i operisali na tome sektoru... U međuvremenu i pozadina je bila potpuno organizirana za... „ustanak“, a kojim su rukovodili fratri tako da su u Ljubuškom počeli pucati na našu vojsku i ustanove još prije povlačenja i dolaska samog neprijatelja. Ponovnim

71 M. ILINIĆ, *n. dj.*, str. 74. – 75. Slično *Glasi štampe i Borbi* piše i *Slobodna Dalmacija* u broju od 25. veljače 1945. u tekstu pod naslovom „Fratarska mantija sakrivala je zločince i izdajice“. (Vidi: HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća 1942.-1967., 37.18)

72 HR-HDA-1491, OZN-a za Hrvatsku, 2.47.; Druga dalmatinska proleTERSka brigada, str. 295.

73 HR-HDA-1491, OZN-a za Hrvatsku, 2.47.

74 Ustaška nadzorna služba.

75 Geheime Staatspolizei (njemačka Državna tajna policija).

dolaskom naših jedinica na taj sektor, veći dio stanovništva pobjegao je skupa sa neprijateljem u Mostar kojih je našim ulaskom u Mostar pohvatano oko 200 i predano na daljni postupak OZN-i za Hercegovinu.⁷⁶ Isto tako sa neprijateljima su pobjegli i fratri iz Humca i Čitluka. U Humcu ih je bilo 11 od kojih je 9 pobjeglo, a u Čitluku 10 koji su svi utekli sa neprijateljem. Detaljnije o fratrima kao i neke dokumente donijet će s sobom drug p.pukovnik Bulović... Od „škripara“ su bili organizovane manje i veće diverzantske grupe, od kojih je bila najbrojnija i najaktivnija skupina pod rukovodstvom fratra Berte Dragičevića, koja je brojila 3-4 ljudi, a koja je u posljednjim borbama uništena od strane naših jedinica. Fratar Berte Dragičević utekao je neprijatelju u Mostar, odakle se sa njim povukao.

U borbama između Širokog Brijega i Mostara na položaju i u prolazu kroz naše jedinice, uhvaćen je od strane OZN-e III. brig.IX. div. Šestoškolac franjevačkog konvikta u Širokom Brijegu Mile Šimić, koji se je prethodno radi lakšeg prolaza bio obukao u žensku robu. Njegov zadatak bio je uhvatiti vezu između neprijatelja koji je držao front prema nama i „kamišara“ i „škripara“ u pozadini, kao i prikupiti podatke o našim snagama.⁷⁷

U Operativnome izvješću I. hrvatske divizije KNOJ-a upućenome načelniku OZN-e za Hrvatsku 24. ožujka 1945. ističe se da su tijekom operacija kod Ljubuškoga potkraj siječnja 1945. „prilikom prolaska kroz sela na tom sektoru, naši borci, koji su odstupali bili dočekivani vatrom iz kuća. Protuofenzivom naših jedinica neprijatelj je odbačen, zauzet je Široki Brijeg i Mostar, kažnjena su sela iz kojih je pucano, a neprijateljsko stanovništvo vidjevši snagu VIII. udarnog korpusa i neprijateljski neuspjeh postalo je barem prividno privrženije nama.“⁷⁸

O zauzimanju franjevačkoga samostana svjedoči i fra Marko Dragičević, rođ. 6. veljače 1927. u Međugorju, krunski svjedok širokobrijeških događaja 1944. i 1945. godine i svjedok ubojstva franjevac na Širokome Brijegu u veljači 1945. godine, rekavši:⁷⁹

76 Anić također ističe da se „velika skupina ustaša, oružnika, civila svih uzrasta i konfesija pokušala probiti prema Mostaru, ali je zarobljena i upućena prema Splitu“. N. ANIĆ, *VIII. dalmatinski korpus...*, str. 61.

77 HR-HDA-1491, OZN-a za Hrvatsku, 11.2.

78 HR-HDA-1491, OZN-a za Hrvatsku, 13.1.1.

79 S. GRUBIŠIĆ, *n. dj.*, str. 53. Detaljnije svjedočanstvo fra Marka Dragičevića objavljeno je u knjizi K. ROTIM, *n. dj.*, str. 325. – 338. Audio-snimka svjedočenja dostupna je na *web*-stranicama:

...Svjesno i odgovorno tvrdim da nikada nitko iz samostana i crkve nije pucao. Iz gimnazije se nije ni moglo pucati jer se nalazi iza crkve i crkva ju zaklanja... Ujutro, 7 veljače, bilo je dosta mirno i oko deset sati. Bio sam u samostanskom podrumu skupa s fratrima svećenicima i kolegama klericima, čulo se s Bakamuše: -Uraaaaaaaaaaaa! Pomalo smo kroz podrumski prozor vidjeli partizane. Meštar, otac fra Borislav Pandžić otišao je otvoriti samostanska vrata da ih napadači ne bi razbili i uništili. Nakon nekog vremena pozvani smo i izašli smo na hodnik. Neki partizanski oficiri vikali su na nas. Bacili su pred nas Poglavnikovu sliku, da je gazimo. Jedan od njih nam je pritom rekao: -Ako ne pogazite tog krvnika, sve ću vas postreljati! Otišao je nakon toga. Nakon nekog vremena čekanja u hodniku, uvedeni smo u zbornicu. Stražar je postavljen pred vrata. Oficiri su dolazili i razgovarali s fratrima – svećenicima, odnosno s profesorima. Bilo je žestokih riječi. Budući da je u javnost bačena izjava da su fratri pucali na partizane i da su zbog toga poubijani, spomenuo bih da je među njima bilo staraca na smrtnoj postelji, bez vida, a jedan je bio takva duševnog stanja da nije ni znao da se vodi borba. Pa ipak proglašeni su krivim i pod tim optužbama poubijani. Vođeni su na ubijanje jedan po jedan. Poubijani su u skloništu i to njih dvanaestorica, po kojem redu su ubijani, ne bih znao reći... Ja sam ostao živ posve slučajno, ako se smije tako reći.

O ovim su događajima zabilježena i svjedočanstava drugih sudionika, pripadnika partizanskih postrojba. Pavao Prcela, pripadnik 1. bataljuna 1. brigade, svoju je izjavu dao u kolovozu 1955. u Rimu:

Sudjelovao sam u borbama blizu Širokog Brijega (u prvoj polovici veljače 1945.). Kad je bilo zauzeto ovo mjesto, stigla je zapovijed (jedan jedini put za vrijeme mog boravka u 26. Diviziji): slobodne ruke za tri dana. Moja je brigada imala zadatak osvojiti Cigansko Brdo u dolini uz Lišticu, nedaleko tvornice duhana. Nakon tri dana ogorčenih borba, ušli smo u mjesto. Partizani su dobili nalog, da pokolju koga god nađu u mjestu, uključivši žene, djecu i starce. Nisam htio prisustvovati ovom prizoru, jer mi se gade slične metode. Ipak, nakon pokolja, vidio sam na ulicama i u kućama brojne lešine, ne samo vojnika nego i civila, i među njima znatan broj žena i djece. U jednoj kući – gdje se nalazilo zapovjedništvo

<http://www.youtube.com/watch?v=o6Crj7aQDkQ&feature=results_video&playnext=1&list=PLEFA5CE3A7E954496 i

<http://www.youtube.com/watch?v=xhVrnDIEKIk>>.

Na *web*-stranici <<http://www.youtube.com/watch?v=YHGuZ22uQEc>> također je dostupna audio-snimka svjedočenja fra Dobroslava Begića.

hrvatske vojske – vidio sam devet mrtvih (među njima i djecu), poklanih od komunista. Sličnih prizora vidjelo se je i po drugim kućama. Također je bilo naređeno nanijeti što više štete pučanstvu, pa su partizani klali stoku u štalama, a to sam vidio vlastitim očima. Nekoliko dana nakon toga isti prizori su se opetovali u Mostaru. Uz biskupsku palaču vidio sam hrpu mrtvih. Naređenje, da se ubija nasumce i bezobzirno, bilo je izdano po Diviziji (pod komandom generala Dapčevića) brigadama, bataljonima i četama. Zapovjednik mog bataljona bio je neki Đuro, srpske nacionalnosti, rodom iz Knina.⁸⁰

Slično svjedoči i Rafael Radović, pripadnik 11. brigade:

...Prodrli smo na sam Široki Brijeg i oko crkve i gimnazije vidio sam oko 50 lješina poginulih vojnika. Ni deset minuta kasnije vidio sam pred zgradom gimnazije na desnom krilu dvadesetak metara od ulaza u gimnaziju tri franjevca u svojim smeđim habitima. Dva su stajala tiho, bez riječi, držeći ruku u ruci, oba starija čovjeka oko 50. godina, treći viši plavokosi bijel u licu, sa bijelim naočalima, odgovarao je za sve trojicu. Pitao ih je naš zapovjednik bataljona, kapetan po činu, po govoru sigurno Crnogorac, ali mu imena ne znam. Uz njega je bilo još desetak vojnika i jedan oficir UDBE (OZNE) bez čina, ali s pištoljem. Toj grupi se približih i ja i Mato Franušić, bivši načelnik općine Ston, koji je i sam svršio 8 razreda na Širokom Brijegu. Franušić je htio, da im pomogne, pa reče podzapovjedniku: „Ja sam ovdje svršio gimnaziju i te ljude poznam. Ti su ljudi dobri i poštteni te vas ovdje nebi čekali, da su bili kakvi zločinci.“ Podzapovjednik reče: „Morete produžiti“ i mi moradosmo otići. Bili smo odmakli jedva 10 m, a kad Udbaš automatskim pištoljem ubi nekoliko hitaca onog visokog, plavokosog fratra. Ostaviše mrtvo tijelo tu, a ona ostala 2 svećenika sa grupom partizana, koji su tu stajali, udjose u gimnaziju.

Na Širokom Brijegu ostali smo kojih pola sata. Nato po zapovijedi krenusmo na jug dva do tri kilometra i tamo smo primili hranu i jeli. Tada su počeli dolaziti vojnici iz drugih čega IV. bataljona, koji su se duže zadržali oko crkve i pričali nam da su u nekom podrumu navodno sa zagušljivim bombama ubili dvadesetak franjevaca – ja to vidio nisam. Ti su ljudi bili iz XI. dalmatinske brigade, četvrti bataljon, ali neznam koje čete. Osim toga izjavljujem slijedeće: Već više mjeseci prije pada Širokog Brijega, službena partizanska propaganda po partizanskim vojničkim jedinicama govorila je kako franjevci, osobito oni na Širokom Brijegu

80 *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, priredio Vinko Nikolić, 3. izdanje, Zagreb, 1993., str. 251. – 252.; HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća, 1942.-1967., 8.53.

pucaju po partizanima, a časne sestre da polijevaju vojsku sa vrelom vodom. Govorili su da će ih sve pobiti. Ovo sam slušao par puta u Splitu i Iloku. Iz vlastitog iskustva znam, a čuo sam i od drugih, da niti jedan franjevac niti časna sestra nisu ništa na žao učinili titovoj vojsci, a kamo li da bi pucali. Osim toga vidio sam kako su točno pred lijevim krilom gimnazije – protivno od mjesta ubijanja fratra – ubili 2 zarobljenika i to jednog Nijemca i jednog Talijana i to iz puške. Svakog zarobljenog Nijemca i Talijana, te veći broj zarobljenih Hrvata Domobranaca ubili su partizani u Hercegovini. Tako su na primjer jednu noć vodili jednu grupu od dvadesetak ljudi, a među njima jednog mladog Dubrovčana koji mi je kazao svoje ime i adresu, na rijeku Lišticu i tamo ih streljali. Streljanje su vršili dječaci kuriri i jednog su od njih htjeli partizani ubiti pošto su navedenom prilikom dva Hrvata pobjegla. Isto tako vidio sam u jednoj kočari, oko dva i pol kilometra u pravcu Mostara od Širokog Brijega, 6 lješina seljačkih mladića, sve ispod dvadeset godina, a koji su bili svježe ubijeni. Ubili su ih partizani a mladići su bili Hrvati iz Ljubuškog. Ovo mi je pročitano i sve potvrđujem svojom časnom rječju, da je gola istina što sam ispričao.⁸¹

Ivan Gugić, također pripadnik 11. brigade i svjedok zločina na Kočevskome rogu, izjavio je da su mu po dolasku u brigadu u travnju 1945. drugi vojnici pričali „da se Usorac Mate⁸², potporučnik, komandir Izviđačke čete štaba XI. dalmatinske brigade, (rodom iz Čapljine), hvali pred vojnicima drugih jedinica iste brigade, kako su on te vodni oficiri i desetari iz njegove čete, silovali časne sestre i tukli ih, nakon borbe za Široki Brijeg“⁸³.

Ivan Prcela ističe da je ratni zločin počinjen u Širokome Brijegu najpoznatiji predbleiburški zločin.⁸⁴ Kada su partizani zauzeli Široki Brijeg, u samostanu i u skloništu pred samostanom nisu našli sve franjevce jer su se oni u tome trenutku nalazili u trima većim skupinama. Prvu skupinu činili su franjevci koji su bili uhićeni u samostanu i u skloništu

81 HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća, 1942.-1967., 8.42 – 8.43.

82 Prema podatcima Milana Rake i Slavka Družijanića, Mate Usorac-Musuljin, rođ. 1919. u Staševici, bio je vodnik voda 3. čete 3. bataljuna 11. dalmatinske brigade. M. RAKO – S. DRUŽIJANIĆ, *n. dj.*, str. 593.

83 HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća, 1942.-1967., 8.22. Prema Gugićevu svjedočenju ista je osoba sudjelovala u likvidacijama na Kočevskome rogu.

84 IVAN PRCELA, *Hrvatski holokaust II.*, Zagreb, 2005., str. 97.

pred samostanom. Druga skupina zatečena je u skloništu kod rječice Lištice.⁸⁵ U trećoj, najmanjoj skupini bili su oni koji su uhvaćeni u bijegu prema Mostarskomu Gracu. U samostanu su partizani zatekli dvanaest franjevac a i sve redovnike i nekoliko časnih sestara zatvorili u samostansku zbornicu. Predvečer su ih strpali u sklonište i pobili, a zatim polili benzinom i zapalili.⁸⁶

Dne 7. i 8. veljače 1945. u skloništu širokobriješkoga samostana ubijeni su: o. fra Marko Barbarić, kojega su partizani pronašli nepokretnoga u bolesničkoj postelji,⁸⁷ o. fra Stanko Kraljević,⁸⁸ o. fra Ivo Slišković,⁸⁹ o. fra Krsto Kraljević,⁹⁰ o. fra Arkandeo Nuić,⁹¹ o. fra Dobroslav Šimović,⁹² o. fra Tadija Kožul,⁹³ o. fra Borislav Pandžić,⁹⁴ fra Viktor Kosir,⁹⁵ fra Stjepan Majić,⁹⁶ fra Ludovik Radoš⁹⁷ i fra Žarko Leventić. Fratre su navodno ubili i spalili pripadnici 4. dalmatinske brigade.⁹⁸

U samostanu časnih školskih sestara franjevac a partizani su pronašli između 20 i 30 ranjenih njemačkih vojnika koji se nisu mogli povlačiti. Jedna od nazočnih sestara posvjedočila je da su svi likvidirani.⁹⁹

85 B. PANDŽIĆ, *n. dj.*, str. 34. Riječ je o skupini koja je kasnije likvidirana kod Zagvozda.

86 A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 621. Profesor glazbe fra Bruno Adamčik, rođen 1908. u Konjicu, zarobljen je na Bleiburškome polju i ubijen na križnome putu negdje u Sloveniji. ZVONKO DRAGIĆ, *Gorka vremena hrvatskoga naroda Konjica, Klisa, Župe i Bjelimića*, Mostar, 2006., str. 228., 459.; A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 18.

87 FLORIJAN BORAS, *Spomenica ljubuškim žrtvama*, Ljubuški, 1998., str. 127.; A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 40.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 23. – 24.

88 U izvješću koje je potpisao Slavko Kraljević, rođak fra Stanka Kraljevića, piše da ga je neki partizanski kapetan udario tanjurom po glavi i naredio mu da gazi raspelo, nakon čega ga je ubio pištoljem. A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 353.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 24. – 25.

89 A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 587.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 25. – 26.

90 F. BORAS, *n. dj.*, str. 85.; A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 352.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 26. – 27.

91 A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 478.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 27-28. Fra Bazilije Pandžić ističe da je fra Arkandeo Nuić pogođen metkom te je izdahnuo u jednome kutu skloništa. Moguće je da su na isti način skončali i fra Dobroslav Šimović i fra Tadija Kožul. B. PANDŽIĆ, *n. dj.*, str. 33.

92 A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 621.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 28. – 29.

93 A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 350.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 29.

94 A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 493.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 30. Prema navodima fra Bazilija Pandžića fra Borislav Pandžić nožem je ili metkom udaren u srce i njegovo je mrtvo tijelo gurnuto s gornje strane skloništa niz stubište, gdje je kasnije i nađen. B. PANDŽIĆ, *n. dj.*, str. 33.

95 A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 855.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 31. – 32.

96 F. BORAS, *n. dj.*, str. 357.; A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 865.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 32.

97 A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 875.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 33.

98 A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 391.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 31.

99 *Stopama pobijenih*, god. IV., br. 2(7), Široki Brijeg, srpanj – prosinac 2011., str. 19.

Nekolicina svećenika i profesora širokobriješke gimnazije odvedena je u smjeru Splita i 8. veljače likvidirana kod Zagvozda¹⁰⁰ gdje su prema navodima svjedoka najvjerojatnije pokopane navedene osobe:¹⁰¹ o. fra Bonifacije Majić,¹⁰² o. fra Fabijan Paponja (1897.-1945.),¹⁰³ o. fra Andrija Jelčić,¹⁰⁴ o. fra Leonard Rupčić,¹⁰⁵ fra Fabijan Kordić,¹⁰⁶ fra Melhior Prlić,¹⁰⁷ fra Miljenko Ivanković¹⁰⁸ i fra Radoslav Vukšić¹⁰⁹.

U Zagvozdu kod Imotskoga živjela je posljednjih godina nekolicina svjedoka ubojstva osmorice hercegovačkih franjevaca koji su ondje i pokopani. Mara Radić i Jure Lovrinčević svjedoče kako su franjevci sa Širokoga Brijega dovedeni u predio zvani Sudišće,¹¹⁰ u kuću pokojnoga Jure Radića. Kuću su već ranije spalili partizani i u njoj su franjevci mučeni cijelu noć. Potom su izvedeni na vanjsko stubište koje je vodilo na drugi kat i nalazilo se s desne strane kuće, odakle su s visine od sedam metara bačeni na kamenu liticu. Kako su još bili živi, udarali su ih cjepanicama i kamenjem te na kraju poubijali iz vatrenoga oružja. Jedan od egzekutora na njih je bacio bombu. Franjevci su uglavnom bili goli, a njihovu su odjeću podijelili partizanski odbornici. Kasnije su pojedinci tu odjeću prodavali u Imotskome. Pobijene fratre pokopao je Pavao Radić iz zaseoka Radići. Franjevci su prvo pokopani na lokaciji zvanoj Klačina, udaljenoj petnaestak metara od kuće u kojoj su

100 Prema pisanju fra Otona Knezovića franjevci su ubijeni na nekome groblju kraj Splita. A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 851.

101 A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 410.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 107. – 118., 131. – 137.

102 F. BORAS, *n. dj.*, str. 359. A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 410. A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 34. – 35.

103 A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 36. – 37.; F. BORAS, *n. dj.*, str. 147.

104 F. BORAS, *n. dj.*, str. 257.; *Poginuli iz župe Studenci za vrijeme Drugoga svjetskog rata*, Studenci, ur. don Damjan Raguž, don Jozo Čirko, Milan Lauc, 1997., str. 8.; A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 280. A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 33. – 34.

105 F. BORAS, *n. dj.*, str. 97.; A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 570.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 37.

106 F. BORAS, *n. dj.*, str. 83.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 39.; A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 897.

107 A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 907.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 38. – 39.

108 A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 851.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 38.

109 F. BORAS, *n. dj.*, str. 281.; *Poginuli iz župe Studenci...*, str. 9.; A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 718.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 35. – 36.

110 Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava evidentirala je grobište Sudišće, no nisu prikupljeni dodatni podatci o samome grobištu, žrtvama i/ili počiniteljima. *Izješće o radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava od osnutka (11. veljače 1992.) do rujna 1999.*, Zagreb, rujna 1999., str. 99. HR-HDA-1944, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava, kut. 535.

mučeni. Nekima su iz zemlje virile noge.¹¹¹ Tijela su kasnije prebačena u tzv. Đoginu ledinu, udaljenu stotinjak metara od Klačine i tu poslaga-na u prostranu rupu duboku osamdeset centimetara. Ekshumirana su 2005. godine.¹¹² Josip Puharić-Bepo, zamjenik šefa II. odsjeka OZN-e za Srednju Dalmaciju 1945. godine, u izjavi danoj 1982. godine navodi da je 1945. upravitelj zatvora u Imotskome bio oficir KNOJ-a Pino Orlandini, rodom s Brača, a komandir straže Mate Antunović Lepina, za kojega ističe da se „posebno oduševljavao kada bi primio u zatvor klerofašiste i izvodio viceve na njihov račun“¹¹³. Nepoznato je jesu li navedene oso-be boravile u Imotskome u trenutku likvidacije širokobrijeških fratara te jesu li eventualno imale spoznaje o tome događaju, no sa sigurnosti se može potvrditi da se potkraj siječnja 1945. na području Imotskoga, Makarske, Vrgorca, Metkovića, Lovreća, Aržana i Zagvozda nalazio 4. bataljun 5. brigade I. hrvatske divizije KNOJ-a. Štab bataljuna s jednom četom bio je smješten u Imotskome gdje je osiguravao OZN-u i OZN-in zatvor, patrolirao Imotskim i nadzirao smjer prema Posušju. Druga četa 4. bataljuna nalazila se u Lovreću, no dijelom i u Studencima, Aržanu i Zagvozdu. Istodobno su se u Vrgorcu nalazili dijelovi 4. čete istoga ba-taljuna.¹¹⁴ Drugi dokument I. hrvatske divizije KNOJ-a potvrđuje da su se dijelovi 5. brigade KNOJ-a nalazili na području Vrgorca i Ljubuškoga u trenutku likvidacije fra Maksimilijana Jurčića.¹¹⁵ No prema navodima iz istoga izvora riječ je bila o 3. bataljunu spomenute brigade koji se prema vojno-operativnome izvješću I. hrvatske divizije KNOJ-a između 15. prosinca 1944. i 25. siječnja 1945. ustvari nalazio na širem području Zadra i Šibenika.¹¹⁶

111 A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 280.

112 Opširnije o ekshumaciji u Zagvozdu vidjeti rad prof. dr. sc. Marije Definis-Gojanović „Ske-letal Remains from World War II Mass Grave: From Discovery to Identification“ (<http://www.franjevci.info/news_files/CMJ_48%284%29_DEFINIS-GOJANOVIC.PDF>), glasilo *Stopama pobijenih*, god. I., br. 1 (1), Humac, srpanj 2008., str. 4. – 5., 15. – 16. i knjigu fra Ante Marića *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, str. 146. – 167., 239. – 319.

113 HR-DAS-194, Zbirka memoarskog gradiva, kut. 3, MG-I/3 – 2/17, Josip Puharić-Bepo, Bio-kovsko obaveštajno iskustvo na području OZN-e za srednju Dalmaciju, u Splitu i OZN-i za Hrvatsku u Zagrebu.

114 HR-HDA-1491, OZN-a za Hrvatsku, 13.2.1.

115 HR-HDA-1491, OZN-a za Hrvatsku, 13.1.1.

116 HR-HDA-1491, OZN-a za Hrvatsku, 13.2.1.

Jedanaesta je brigada oko 10 sati ovladala samostanskim kompleksom, a 12. i 1. brigada nastavile su kretanje prema Knešpolju te zauzele Cigansko brdo i selo Lončar. Do kraja dana 26. divizija izbila je na crte Lukovača – D. Polog – Jastrebinke – s. Gorance, a 9. divizija zadržala se na području Široki Brijeg – Knešpolje – Gornji Gradac. Istoga dana 9. divizija ustupila je položaje oko Uzarića jednoj brigadi 19. divizije.¹¹⁷ Izvori ne navode koja je točno brigada 19. divizije preuzela položaje kod Uzarića. Na području oko Širokoga Brijega smjestila se 5. brigada 19. divizije koja je zadržana u korpusnoj rezervi,¹¹⁸ no ona je na to područje stigla po završetku same operacije.¹¹⁹ U noći 7. na 8. veljače 1945. godine 3. i 13. brigada zauzele su Knešpolje. No Anić navodi da je još 6. veljače 1945. godine 12. brigada upala u Knešpolje, presjekla odstupnicu prema Mostaru i zarobila 100 osoba među kojima je bilo ustaša, Nijemaca, domobrana, oružnika i „drugih suradnika okupatora“. Zarobljenici su izvedeni s bojišta i upućeni prema pozadini 12. brigade.¹²⁰

Po zauzimanju Širokoga Brijega postrojbe 11. brigade razmjestile su se na širem području grada, a 1. bataljun poslije izbijanja na cestu Široki Brijeg – Knešpolje nastavio je goniti hrvatske i njemačke postrojbe u smjeru sela Dobrić. Štab 26. divizije naredio je Štabu 11. brigade da 8. veljače organizira crtu obrane od eventualnoga napada iz Mostara. U 19 sati istoga dana preostali bataljuni 11. brigade stigli su u Dobrić. Od 10. veljače 1945. brigada se priprema za napad na Mostar i drži položaje Goranci – Odolj – Jastrebinke – Vasina kosa – Gradina – k. 605 – Vlasići – Lukavača. Na njezinoj desnoj strani 19. dalmatinska divizija drži položaje na crti zračna luka Rodoč – Varda. Lijevo u širem području sela Bogodol okupljaju se postrojbe 9. dalmatinske divizije koje kreću

117 D. GRGUREVIĆ, *n. dj.*, str. 187. – 188.; „Završne operacije za oslobođenje Hercegovine“, Zbornik Hercegovina u NOB-i, str. 831.

118 „Završne operacije za oslobođenje Hercegovine“, str. 831. Uoči početka Mostarske operacije 5. brigada 19. divizije nalazila se na području između Knina i Obrovca te je bila pod zapovjedništvom 20. divizije. D. GRGUREVIĆ, *n. dj.*, str. 187.

119 Brigada je napustila dalmatinsko područje prema zapovijedi Štaba 19. divizije od 12. veljače 1945., koji ju je namjeravao uključiti u vojne operacije na mostarskome području, no brigada je stigla prekasno. *isto*, str. 190.

120 N. ANIĆ, *Dvanaesta dalmatinska udarna brigada (prva otočka)*, Supetar na Braču, 1984., str. 162. – 163.

prema Neretvi sjeverno do Mostara. Postrojbe 26. divizije razmjestile su se na sljedećim lokacijama:

- 11. dalmatinska brigada na crti put za Mostar – Vlasnići – k. 605 – Gradina – Vlasina kosa
- 12. dalmatinska brigada premješta se u Grabovu Dragu i zauzima položaje na crti Vasina kosa – Jastrebinika
- 3. prekomorska brigada zamjenjuje postrojbe 2. dalmatinske brigade i zauzima položaje na crti Goranci – Jastrebinika, a s dvama bataljunima osigurava borbeni poredak divizije iz smjera Rakitna
- 1. dalmatinska brigada nalazi se na području Širokoga Brijega kao opća rezerva
- artiljerija se razmješta na području Žvatić

U borbama za Široki Brijeg 26. dalmatinska divizija zarobila je 104, a ubila 719 hrvatskih i njemačkih vojnika.¹²¹

Nakon čišćenja Širokoga Brijega postrojbe 26. divizije pomaknule su se istočnije, prema Mostaru, 11. brigada zauzela je selo Polog¹²², 3. brigada 9. divizije Knešpolje, a 2. brigada krenula je prema selima Goranci i Grabova Draga, u čijoj se neposrednoj blizini nalazi Mostarski Gradac, kako bi to područje očistila od pripadnika Hrvatskih oružanih snaga.¹²³ Druga brigada nalazila se lijevo od položaja 12. brigade na crti Gornji Gradac – Cigansko Brdo – Knešpolje. Dana 9. veljače 1945. godine 12. brigada raspoređena je u području Gostuše – Gornji Gradac gdje je stigla iz Knešpolja.¹²⁴ U dostupnoj literaturi nedostaju podatci za 8. veljače 1945. pa stoga nije poznato gdje se točno brigada nalazila toga dana kada je iznad Vrljića ograde izvršena likvidacija šestorice franjevacu iz Mostarskoga Gradca, a čiji su posmrtni ostatci preneseni 1971. godine u samostan na Široki Brijeg,¹²⁵ i to: fra Zvonka Grubišića, fra Rude Jurića,

¹²¹ HR-DAS-195, Arhiv oružanih snaga, kut.7, Izvješće Štaba XXVI. Udarne divizije NOVJ Štabu VIII. udarnog korpusa od 9. veljače 1945. M. RAKO – S. DRUŽIJANIĆ, *n. dj.*, str. 289.

¹²² Petar Vrljić Kraljušić svjedoči da su, nakon uhićenja, on i još trojica mladića prvo odvedeni u komandu u Polog, a zatim na likvidaciju u područje Gornjega Graca. S. GRUBIŠIĆ, *n. dj.*, str. 57. – 58.

¹²³ *Druga dalmatinska proleterska brigada*, str. 299.

¹²⁴ N. ANIĆ, *Dvanaesta dalmatinska...*, str. 166.

¹²⁵ A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 878.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 15. – 19.

fra Krešimira Pandžića, fra Kornelija Sušca,¹²⁶ fra Leopolda Augustina Zubca i fra Rolanda Zlopaše. Nećak fra Zvonka Grubišića, Ljubo Grubišić tvrdio je da su ih ubili pripadnici dalmatinske brigade čiji je zapovjednik bio Gaće iz Zagvozda.¹²⁷ S obzirom da je u to vrijeme Ivan Gaće iz Zagvozda bio zapovjednik 12. brigade koja je boravila na mjestu počinjenja zločina, moguće je da je ta postrojba uistinu sudjelovala u ovoj likvidaciji. Sa svećenicima su navodno likvidirana dva vojnika i dva civila, a preživjeli su Stipan Kovač i Petar Vrljić Kraljušić koji svjedoči sljedeće:

Uvatili su me u blizini Gornjeg Pologa zajedno s još trojicom mladića i odveli nas u komandu u Polog, gdje su nam priključili Slavka Markića. Vodeći nas odatle prema Gornjem Gracu, na izvoru Grguša su odmah ubili Matu Kovača Marinčića. Moj rođak Drago Vrljić je bio sa mnom svezan rukom za ruku. Kada su nas doveli u Gradac, u jednu štalu u kojoj je bio zatvor, priključili su nam još pet fratara i nekoliko vojnika. Kada se smrklo odveli su nas u grabovu šumu i tu nas počeli ubijati. Zapucale su mašinke, a moj rođak Drago je pao i mene za sobom povukao na zemlju. Drago je bio mrtav. Jedan je fratar dugo i teško ječao. Nije mu bilo pomoći. Dosta dugo sam tako primiren ležao, a kada sam primijetio da više nikog nema u blizini sjetio sam se rođakove čakije koju je uvijek imao u džepu. Izvadio sam čakiju i prerezao telefonsku žicu kojom smo bili vezani. Bio sam obliven krvlju koja je tekla iz mučenika. Moj rođak Drago bio je maloljetan, imao je tek šesnaest godina. Njegova smrt me teško pogodila, ali ja sam se morao dalje spašavati. Nisam nikome kazivao što se sa mnom dogodilo kao i s drugim mučenicima, iako su mnogi znali da su me odveli partizani. Spasio sam se.¹²⁸

Zasad nisu pronađeni podatci o djelovanju neke druge postrojbe na istome području u trenutku počinjenja zločina. Bruno Raspudić u svome članku „Grad na gori plamenu“ iz 1998. navodi da su zločin počinili pripadnici 19. dalmatinske divizije,¹²⁹ a brat pokojnoga fra Kornelija Sušca, Ivan Sušac, da je riječ o 6. dalmatinskoj brigadi.¹³⁰

126 Prema podatcima iz knjige *Spomenica ljubuškim žrtvama*, str. 24., fra Kornelije Sušac spajen je 8. 2. 1945. u Širokome Brijegu.

127 A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 234.

128 S. GRUBIŠIĆ, *n. dj.*, str. 57. – 58.

129 A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 889.

130 *Isto*, str. 878.

Drugi masovniji ratni zločin, izvršen neposredno nakon pada Širokoga Brijega u neposrednoj okolici, zbio se u selu Trn gdje je između 7. i 9. veljače 1945. ubijen veći broj civila. Iako su podatci o djelovanju vojnih postrojba manjkavi, dostupne karte s ucrtanim smjerovima kretanja dijelova VIII. korpusa upućuju na to da je na tome području djelovala 1. dalmatinska brigada.¹³¹ Gojko Zovko pak navodi da je uoči napada na Široki Brijeg na području sela Trn razmještena Tenkovska brigada VIII. korpusa.¹³²

4. Druga faza Mostarske operacije i zauzimanje Mostara

Nakon pada Širokoga Brijega nastavljani su napadi prema Jastrebin-ki, Humu i Mostaru, no zbog jakoga snježnog nevremena napad je zaustavljen i nastavljen 13. veljače. Sa zapada, odnosno smjerom Široki Brijeg – Mostar, kretala se 26. divizija, a desno od nje 19. divizija smjerom Varda – Milinković – Mostar. Deveta divizija dobila je zadatak izbiti na cestu i željezničku prugu Mostar – Jablanica na području Raštane – Drežnica radi odsijecanja hrvatskih i njemačkih postrojba u Mostaru i onemogućivanja njihova izvlačenja prema Jablanici. S jugoistočne strane napadala je 29. hercegovačka divizija koja je svladala četnike kod Nevesinja. Prva tenkovska brigada djelovala je na smjeru desne kolone, cestom Knešpolje – Mostar.

U Čitluku je još 9. veljače održan sastanak skupine viših oficira Štaba VIII. korpusa i divizija koje su sudjelovale u Mostarskoj operaciji. Sastanku su nazočili načelnik Štaba VIII. korpusa Ante Biočić-Toni, zapovjednik 26. divizije Božo Božović, zapovjednik 29. divizije generalmajor Vlado Šegrt i članovi Štaba 19. divizije. Na sastanku je odlučeno da 12. hercegovačka brigada u operativnome smislu bude podčinjena 19. diviziji i da se pojačaju napori oko likvidiranja hrvatsko-njemačke obrane u tjesnacu između Mostarskoga blata i Neretve radi napada na Mostar s južne strane.¹³³

¹³¹ MIRKO NOVVIĆ i dr., *Prva dalmatinska proleterska NOU brigada*, Beograd, 1986., str. 380.

¹³² G. ZOVKO, *n. dj.*, str. 87.

¹³³ D. GRGUREVIĆ, *n. dj.*, str. 189.

U međuvremenu je između 10. i 13. veljače 1945. izvršen veći broj ratnih zločina na području Ljubuškoga¹³⁴ gdje su ubijeni sljedeći svećenici:

1. fra Julijan Kožul, župnik u Veljacima; partizani su ga strijeljali 10. veljače 1945. u Ljubuškom zajedno s fra Paškom Martincem i još 70-ak Hrvata; prema izjavi njegova nećaka Žarka Kožula morali su sami sebi iskopati grob¹³⁵
2. fra Paško Martinac, kapelan u Veljacima¹³⁶
3. fra Martin Sopta; partizani su ga ubili 12. veljače 1945. negdje kod Ljubuškoga¹³⁷
4. fra Slobodan Lončar, kapelan u Drinovcima; partizani su ga odveli u Ljubuški gdje je nekoliko dana proveo u zatvoru, a 13. veljače 1945. strijeljali su ga¹³⁸
5. fra Zdenko Zubac, ubijen 13. veljače u Ljubuškom¹³⁹

U Gradničima su 10. veljače 1945. likvidirani župnik fra Filip Gašpar-Gaćić i fra Ćiril Ivanković, a na groblju u Čitluku zaklan je župnik fra Jakov Križić.¹⁴⁰

O. fra Mariofil Sivrić iz Međugorja ubijen je vjerojatno u okolici Širokoga Brijega 12. veljače 1945., no zabilježeno je nekoliko verzija njegove smrti prema kojima je ubijen u Polugrinama kod Širokoga Brijega, kod Zagvozda ili je bačen u Plavo jezero kod Imotskoga.¹⁴¹

134 Prema navodima jednoga svjedoka zločine u Ljubuškom počinili su pripadnici jednoga od bataljuna 3. hercegovačke brigade, popunjene bivšim četnicima. Zapovjednik bataljuna navodno je bio neki Golubović. Isti svjedok kao jednoga od počinitelja zločina navodi Ćazima Dizdarevića, pripadnika OZN-e u Ljubuškom. HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća 1942.-1967., 12.34. O ekshumaciji posmrtnih ostataka civila likvidiranih početkom veljače 1945. u Ljubuškom vidjeti *Stopama pobijenih*, god. IV., br. 1(6), Široki Brijeg, siječanj – lipanj 2011., str. 13. – 26.

135 HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća 1942.-1967., 20.10.; A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 351. A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 40. – 41.

136 HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća 1942.-1967., 20.10.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 41. – 42.; A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 421. – 422.

137 A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 591.; B. PANDŽIĆ, *n. dj.*, str. 37.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 42. – 43.

138 A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 44.

139 HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća 1942.-1967., 20.10.; A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 739.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 43. – 44.

140 HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća 1942.-1967., 20.10.; A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 203., 267., 365.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 20. – 22.

141 A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 39. – 40. A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 586. Mate Šimundić ističe da se ne može isključiti da su kod Zagvozda ubijeni fra Fabijan Paponja, upravitelj konvikta vanjskih

Dana 11. veljače 1945. u izbičkoj župi usred mise uhićeni su, odvedeni i strijeljani fra Marko Dragičević, fra Nevinko Mandić i fra Bono Andačić. Tijela su im navodno bačena u zasad neidentificiranu jamu kod Gornjega Gradca.¹⁴² Prema dostupnim podacima područje Izbičnoga kontrolirala je 3. prekomorska brigada 26. divizije koja je za vrijeme napada na Široki Brijeg osiguravala smjer Rakitno – Vukojevo – Izbično.¹⁴³ U skladu sa zapovijedi Štaba VIII. korpusa, Štab 26. divizije naredio je 12. veljače napad na Mostar u kojemu je sudjelovala i 3. prekomorska brigada krećući se smjerom Goranci – Trnovača – Vihovići.¹⁴⁴

Napad glavnih snaga VIII. korpusa prema Mostaru počeo je ujutro 13. veljače snažnim udarom zrakoplovstva. Najteži zadatak imale su 11. i 12. brigada u probou obrane na Mikuljači i Jastrebinke. Do podne je 12. brigada izvršila svoj zadatak probivši hrvatsko-njemačku obranu na Jastrebinke i pojavivši se na zapadnim rubovima Mostarskoga polja do samoga Mostara. Lijevo od nje 3. prekomorska brigada izbila je u područje Mostarskoga rudnika, ali nije se uspjela učvrstiti te je vraćena natrag. Velike teškoće imala je i 11. brigada¹⁴⁵ u napadu na utvrđenu Mikuljaču i Keveljaču. Tek uvođenjem svježih snaga iz 1. brigade i uz pomoć 12. brigade te uz podršku tenkova, artiljerije i zrakoplovstva osvojene su Mikuljača i Keveljača pa je otvoren put za Mostar. Uvođenjem u borbu dijelova 1. dalmatinske brigade prema Humu krenulo je brže nastupanje 19. divizije. Ona je u noćnome napadu slomila jako utvrđeno uporište na Vardi i povezala se sa 26. divizijom u općem napadu na Mostar. Oko 15

đaka u Širokome Brijegu i fra Mariofil Sivrić, odgojitelj u toj ustanovi. Šimundić tvrdi da su obojica pod stražom upućeni u Split, kamo nikada nisu stigli, te kako neki smatraju da su obojica usmrćeni na groblju u Posušju. (MATE ŠIMUNDIĆ, *Hrvatski smrtni put*, Split, 2001., str. 235.) Fra Bazilije Pandžić navodi verziju prema kojoj je fra Mariofil Sivrić ubijen u Hercegovini i pokopan u kamenjaru među dračama iznad brda Zelengore. B. PANDŽIĆ, *n. dj.*, str. 35. Opširnije o fra Mariofilu Sivriću vidjeti *Stopama pobijenih*, god. IV., br. 1(6), Široki Brijeg, siječanj – lipanj 2011., str. 46.

142 HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća 1942.-1967., 20.10.; A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 414., 889.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 45. – 47.

143 MIRKO NOVVIĆ i dr., *n. dj.*, str. 379.

144 *Isto*, str. 385.

145 U borbama u Mostaru 11. brigada ubila je 180, a zarobila 50 neprijateljskih vojnika. Dvadeset šesta divizija zarobila je ukupno 407, a ubila 971 neprijateljskoga vojnika. M. RAKO – S. DRUŽIJANIĆ, *n. dj.*, str. 303.

sati krenula je u napad i 13. hercegovačka brigada te tijekom noći zauzela Blagaj i produžila prema Mostaru. Navečer 13. veljače postrojbe VIII. korpusa našle su se na zapadnim i južnim rubovima grada, a 9. divizija angažirana je prema Drežnici¹⁴⁶ i štitila je lijevi bok postrojbā u napadu na Mostar.

Ujutro 14. veljače započeo je posljednji napad na Mostar. Poslije snažne artiljerijske pripreme glavnina 26. divizije (1., 11. i 12. brigada s 1. tenkovskom brigadom) krenula je na grad. Do podne istoga dana u Mostar su prodrli 12. brigada 26. divizije, a zatim i tenkovi i 19. divizija te nešto kasnije i 13. brigada 29. divizije. Uskoro je zauzet zapadni dio grada, a zatim su postrojbe 12. brigade 26. divizije izbile na desnu obalu Neretve kod Hotela „Neretva“. Oko 17 sati tenkovi i pješadija 12. i 1. brigade prešli su most i ušli u istočni dio grada. Krek ističe da su odmah po ulasku u grad jugoslavenske vlasti sastavile listu svih „sumnjivih“ osoba u gradu koje je trebalo likvidirati, a „čišćenje“ je započelo nekoliko sati potom.¹⁴⁷ Ilija Šaravanja, pripadnik Hrvatskih oružanih snaga koji je u svibnju 1945. izručen iz Austrije, posvjedočio je da „dolaskom partizana u Mostar izvršeno ubistvo nad 32 Hrvata u Rodoču periferije Mostar. Sahranjeni su u rovove, koji su služili za obranu aerodroma. Ubistvo je izvršeno navodno, što su napuštali svoje domove pa bježali pred partizanima. Među njima se nalaze i moji rođaci i poznati i to: Ivan Bevanda, Pavo Hrapović, Lazta, Dogić itd. Pokojni su većinom sa Slipčića, kotar Mostar... Mjeseca februara po dolasku partizana na Bunu, kotar Mostar, izvršeno je ubistvo nad 12 žena i djece sa Bune. Ubistvo je izvršeno na zvjerski način, tako da im je vezano kamenje o vrat i pobacane su u rijeku Neretvu. Nakon kraćeg vremena su vađene iz Neretve i imale su svezano kamenje o vratu. Među ubijenima se nalaze supruga i kćer Martina Zlomislića kao i njegova brata djeca.“¹⁴⁸

146 Mate Šalov ističe da je više od stotinu žena iz sela Knešpolje, Gradac, Dobrić i Polog bilo angažirano na prijenosu streljiva do bojne komore 4. brigade u kolibama Vratnice iznad Drežnice. M. ŠALOV, *Četvrta dalmatinska (splitska) brigada*, str. 310. Fotografije spomenutih žena nalaze se na 305. stranici navedene knjige.

147 The National Archives – London, FO 371/48911.

148 HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća 1942.-1967., 12.6.

Istoga dana oko 15:30 u mostarski franjevački samostan došlo je nekoliko partizanskih oficira koji su razgovarali s franjevcima i nakon sat vremena otišli. No oko 17:30 ponovno su se pojavila četvorica: Brane Popadić,¹⁴⁹ viši oficir, neki Saša i još dva vojnika. Popadić je naredio franjevcima da se okupe u jednoj sobi. Na poziv zvona svi su došli, Popadić ih je ispitivao i popisivao te je naredio da čekaju njegov povratak i izišao iz samostana. Vratio se nakon sat vremena, prozvao sedmoricu franjevacu i odveo ih sa sobom. Na izlazu iz samostana Popadić ih je dao povezati žicom i odveo ih prema izlazu iz grada. Na mjestu koje Mostarci zovu Čekrk ubijeni su fra Leo Petrović, fra Grgo Vasilj, fra Jozo Bencun, fra Bernardin Smoljan, fra Kažimir Bebek, fra Rafo Prusina i fra Nenad Pehar, a njihova su tijela bačena u Neretvu.¹⁵⁰ Fra Grga Vasilj i fra Jozo Bencun navodno su prije ubojstva mučeni, a nakon ubojstva oko vrata im je vezan kamen.¹⁵¹ Iste je godine u Mostaru strijeljan i don Ivan Račuž, a župnik iz Rotimlje don Lovro Konjevod povlačio se s Hrvatskim oružanim snagama vlakom od Mostara do Sarajeva. Vlak je naletio na minu koju su postavili partizani, a u općem metežu don Lovro Konjevod iskočio je iz vlaka nakon čega mu se gubi trag. Pretpostavlja se da se utopio pokušavajući preplivati Neretvu ili da su ga ubili partizani.¹⁵²

O likvidacijama u Hercegovini početkom 1945. sačuvan je spis „Partizani u Hrvatskoj“ o. Serafina Vištice:

Kada su partizani osvojili Ljubuški, održali su u samom gradu povjerljivi sastanak, na kome je zaključeno, da će oni „urediti“ Hercegovinu na svoj način nakon zauzeća Širokog Brijega i Mostara. Za taj plan su odmah počeli pripravljanje terena ubijajući ljude u pojedinim selima, obćinama i kotarevima. U Posuškoj krajini odmah su ubili oko 80 nedužnih osoba, a preko 70 zatvorili, za čiju se sudbinu ne zna. Na području drinovačke obćine silom su odveli pod oružje oko 30 ljudi, desetak ih poubijali, a mnoge pozatvarali. U Ljubuškom i okolici javno su objavili strijeljanje

149 Brane Popadić bio je opunomoćenik OZN-e 12. hercegovačke brigade.

150 The National Archives – London, FO 371/48911. HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća 1942.-1967., 20.10.; A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 55., 58., 507., 522., 538., 590., 680.; F. BORAS, *n. dj.*, str. 261.; *Poginuli iz župe Studenci za vrijeme Drugoga svjetskog rata*, str. 9.; A. MARIĆ, *n. dj.*, str. 47. – 54.

151 A. BAKOVIĆ, *n. dj.*, str. 55., 58., 522.

152 *Isto*, str. 339., 553.

35 nevinih ljudi, a mnoge druge odveli – oko 70 – za čiju se sudbinu ne zna. U Čapljini su strijeljali oko 25 ljudi, a odveli jednu grupu od 120 u nepoznatom pravcu, skupa sa mjesnim župnikom, koji je – kako smo gore spomenuli – ubijen. U Brotnju su partizani poubijali oko 50 seljaka. O stradanju ljudstva na području Širokog Brijega i Mostara, koja su bila u velikom broju, nemamo sigurnih podataka. Ubojstva bi – razumije se – bila još i kud i kamo brojnija, da nije narod u masama bježao prema sarajevu. U iztočnoj Hercegovini katolički je živalj jednostavno istriebljen, ali ne možemo iznieti brojčane podatke, jer ih nemamo.¹⁵³

5. Razmještanje vojnih postrojba nakon završetka Mostarske operacije

Njemačka vojska i Hrvatske oružane snage povukle su se prema Jablanici jer im 2. dalmatinska brigada sa zapada i 29. hercegovačka divizija s istoka nisu presjekle prometnice, a njemačke postrojbe, koje su se uspjele izvući u smjeru Sarajeva, prihvatile su postrojbe 7. SS-divizije.¹⁵⁴ Prva tri dana gonile su ih brigade 9. divizije¹⁵⁵ i 1. brigada 26. divizije,¹⁵⁶ a zatim postrojbe 29. divizije koje su 20. veljače zauzele Jablanicu, 1. ožujka Ostrožac, 3. ožujka Konjic te 4. ožujka izbile na Ivan-sedlo. Zauzimanjem Drežnice 16. veljače završena je Mostarska operacija, a izbijanjem 29. divizije na Ivan-sedlo završene su borbe za zauzimanje Hercegovine, koje su otpočele u rujnu 1944.

Postrojbe VIII. korpusa ostale su u Mostaru kamo su došli predstavnici Narodnooslobodilačkoga odbora Dalmacije na čelu s pukovnikom Vickom Krstulovićem te Bosne i Hercegovine na čelu s Avdom Humom i ostalima. Iz Imotskoga je stigao Štab VIII. korpusa.¹⁵⁷ U gradu je 20. veljače održana parada partizanskih postrojba na čelu s načelnikom

153 HR-HDA-1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća 1942.-1967., 20.10.

154 DRAGO GIZDIĆ, *Dalmacija 1944.-1945.*, Zagreb, 1964., str. 767.

155 Štab 9. divizije naredio je angažiranje svih postrojba divizije i slamanje neprijatelja na položajima Sedlo – Čepruga – Tetrnjača kako bi se s dijelovima 29. hercegovačke divizije spriječilo izvlačenje neprijatelja prema Konjicu. *Druga dalmatinska proleterska brigada*, str. 302.

156 Pojedini izvori navode da je gonjenje neprijatelja preuzela 3. prekomorska brigada. *Druga dalmatinska proleterska brigada*, str. 302.

157 N. ANIĆ, *VIII. dalmatinski korpus NOV Hrvatske*, str. 62.

Štaba VIII. korpusa Antom Biočićem, a nazočili su joj zapovjednik VIII. korpusa Petar Drapšin, načelnik Glavnoga štaba NOV-a Hrvatske Pavle Jakšić, zapovjednik 29. hercegovačke divizije Vlado Šegrt, politički komesar VIII. korpusa Boško Šiljegović, saveznički oficir, te članovi CK KPJ Vicko Krstulović i Avdo Humo.¹⁵⁸ Nakon nekoliko dana odmora postrojbe VIII. korpusa vraćene su u sjevernu i srednju Dalmaciju¹⁵⁹ jer su započele pripreme za opći napad prema Lici i Gorskomu kotaru, Hrvatskomu primorju, Istri i Trstu. U Hercegovini je ostala samo 29. hercegovačka divizija koja je, zajedno s Bosansko-hercegovačkom divizijom KNOJ-a, preuzela zadatak „čišćenja“ zauzetoga područja od „ostatata ustaško-četničkih bandi“.¹⁶⁰

Crta zapovijedanja u Mostarskoj operaciji bila je karakteristična po tome što je Vrhovni štab NOV-a i POJ-a,¹⁶¹ odnosno Josip Broz Tito, neposredno upravljao VIII. korpusom i 29. divizijom, što nije bio slučaj u Kninskoj operaciji u kojoj je Tito preko Glavnoga štaba NOV-a i PO-a Hrvatske usmjeravao rad VIII. korpusa. Štab VIII. korpusa i Štab 29. divizije dobili su od Vrhovnoga štaba samo opći zadatak, a plan za izvođenje operacije i akciju usmjeravao Štab VIII. korpusa, dok se usklađivanje djelovanja između postrojba VIII. korpusa i 29. divizije vršilo na temelju dogovora između zapovjednika tih postrojba.¹⁶² Dana 15. veljače 1945. Josip Broz Tito pohvalio je postrojbe VIII. korpusa i 29. hercegovačke divizije naglasivši da su u Mostarskoj operaciji poražene 369. divizija, 6. bojna i 2. pješačka bojna te zarobljen poveći ratni plijen.¹⁶³

158 M. RAKO – S. DRUŽIJANIĆ, *n. dj.*, str. 305. Nikola Anić navodi da je parada održana 16. veljače 1945. N. ANIĆ, *Dvanaesta dalmatinska...*, str. 151.

159 U skladu sa zapovijedi Štaba VIII. korpusa NOVJ-a od 18. veljače 1945. štabovima podčinjenih postrojba za prebacivanje na područje Ploče, Makarska, Šibenik, Biograd. O. ĐIKIĆ, *n. dj.*, str. 177.

160 *Isto*, str. 177. – 182.

161 Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije.

162 M. COLIĆ, *n. dj.*, str. 312. – 313.

163 *The national liberation war and revolution in Yugoslavia 1941-1945, Selected documents*, Military history institute of the Yugoslav people's army, Beograd, 1982., str. 700. – 701.; J. TOMAŠEVIĆ-KOŠKA, *n. dj.*, str. 187.

Izvori i literatura

a) Arhivsko gradivo

- The National Archives – London
 - FO 371/48911
- Hrvatski državni arhiv
 - HR HDA 1194, Zbirka dokumenata NOV i POJ
 - HR HDA 1220, CK SKH, Ratno gradivo
 - HR HDA 1222, Oblasni komitet KPH za Dalmaciju
 - HR HDA 1491, OZN-a za Hrvatsku
 - HR HDA 1805, Zbirka preslika Krunoslava Draganovića o žrtvama II. svjetskog rata i poraća
 - HR HDA 1944, Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava
- Državni arhiv u Splitu
 - HR DAS 194, Zbirka memoarskog gradiva
 - HR DAS 195, Zbirka dopunskih preslika gradiva iz inozemnih arhiva, Arhiv oružanih snaga, Beograd
 - HR DAS 262, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije

b) Literatura

- *XI. dalmatinska udarna moto-streljačka brigada*, [b. g.; b. mj.]
- ANIĆ, NIKOLA, *VIII. dalmatinski korpus NOV Hrvatske*, Split, 2003.
- ANIĆ, NIKOLA, *Dvanaesta dalmatinska udarna brigada (prva otočka)*, Supetar na Braču, 1984.
- BAKOVIĆ, ANTO, *Hrvatski martirologij XX. stoljeća*, Zagreb, 2007.
- *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, pr. Vinko Nikolić, Zagreb, 1993.
- BORAS, FLORIJAN, *Spomenica ljubuškim žrtvama*, Ljubuški, 1998.

- COLIĆ, MLADENKO, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941.-1945.*, Beograd, 1988.
- DRAGIĆ, ZVONKO, *Gorka vremena hrvatskoga naroda Konjica, Klisa, Župe i Bjelimića*, Mostar, 2006.
- *Druga dalmatinska proleterska brigada*, ur. Zdenko Cvrlje, Split, 1982.
- *Druga dalmatinska proleterska brigada: Sjećanja boraca*, ur. Filip Jadrijević-Brajko, Split, 1989.
- ĐIKIĆ, OSMAN, *Dvanaesta hercegovačka NOU brigada*, Beograd, 1990.
- GIZDIĆ, DRAGO, *Dalmacija 1944.-1945.*, Zagreb, 1964.
- GRGUREVIĆ, DRAGUTIN, *Devetnaesta sjevernodalmatinska divizija*, Zagreb, 1964.
- GRUBIŠIĆ, SLAVKO, *Nad ponorom pakla: Svjedočanstvo o komunističkim zločinima*, Zagreb, 2004.
- *Hercegovina u NOB*, ur. Milinko Đurović, Slobodan Šakota, Radomir Petković, Beograd, 1961.
- *Hrvatski žrtvoslov, Zbornik radova Prvog hrvatskog žrtvoslovnog društva*, Knjiga I., ur. Zvonimir Šeparović, Zagreb, 1998.
- KOMNENović, DANILO – KRESO, MUHAREM, *Monografija 29. hercegovačke divizije*, Beograd 1979.
- KVESIĆ, SIBE, *Dalmacija u NOB-i*, Zagreb, 1960.
- MARIĆ, ANTE, *Tragom ubijenih hercegovačkih fratara*, Mostar, 2007.
- MILJANIĆ, GOJKO i dr., *Vojna historija: Udžbenik za vojne akademije*, Beograd, 1980.
- NOVOVIĆ, MIRKO i dr., *Prva dalmatinska proleterska NOU brigada*, Beograd, 1986.
- PANDŽIĆ, BAZILIJE, *Pedeseta godišnjica širokobrijeških mučenika (1945.-1995.)*,

<<http://www.pobijeni.info/userfiles/Pandzic-Ubojstvo-fra-Dobroslava-Simovica.pdf>>

- *Poginuli iz župe Studenci za vrijeme Drugoga svjetskog rata*, ur. don Damjan Raguž, don Jozo Čirko, Milan Lauc, Studenci, 1997.
- PRCELA, IVAN J., *Hrvatski holokaust II.*, Zagreb, 2005.
- RAKO, MILAN – DRUŽIJANIĆ, SLAVKO, *Jedanaesta dalmatinska (biokovska) brigada*, Split, 1987.
- ROTIM, KARLO, *Žrtvoslov Širokog Brijega u Drugom svjetskom ratu i poraću*, Mostar, 2000.
- ŠALOV, MATE, *Četvrta dalmatinska (splitska) brigada*, Split, 1980.
- ŠALOV, MATE, *Treća dalmatinska brigada*, Split, 1988.
- ŠIMUNDIĆ, MATE, *Hrvatski smrtni put*, Split, 2001.
- ŠPIKA, IVAN, *Ratna sjećanja i dnevnik borca II. dalmatinske brigade*, Zagreb, 1970.
- TOMAŠEVIĆ-KOŠKA, JOZO, *Istina o ubijenoj gimnaziji*, Humac – Zagreb, 2010.
- *The national liberation war and revolution in Yugoslavia 1941-1945, Selected documents*, Military history institute of the Yugoslav people's army, Beograd, 1982.
- VUKANOVIĆ, RADOVAN, *Drugi udarni korpus*, Beograd, 1982.
- ZOVKO, GOJKO, *Druga strana medalje*, Zagreb, 2008.

c) Ostali izvori

- Glasilo HDPZ-a *Zatvorenik*
- Glasilo *Stopama pobijenih*
- *Izvješće o radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava od osnutka (11. veljače 1992.) do rujna 1999.*, Zagreb, rujna 1999.

d) Internet

<<http://www.blog.hr/print/id/1625908266/mostarsku-operaciju-zapovjedio-josip-broz.html>>

<http://en.wikipedia.org/wiki/Miha_Krek>

<http://www.ljportal.com/index.php?option=com_content&view=article&id=944:identificiran-fra-maksimilijan-juri&catid=2:drutvo-&Itemid=4>

<<http://www.pobijeni.info/userfiles/Operacija%20Siroki%20Brijeg.pdf>>

<<http://www.pobijeni.info/userfiles/Pandzic-Ubojstvo-fra-Dobroslava-Simovica.pdf>>

BLANKA MATKOVIĆ

CRIMES OF THE 8TH DALMATIAN CORPUS FORMATIONS OF NOVJ IN HERZEGOVINA AT THE BEGINNING OF 1945

Summary

Formations of the 9th, 19th and 26th Dalmatian division of the 8th corps made many war crimes on Herzegovinian Croats before, during and after Mostar operation, i.e. joint activities of formations of the 8th Dalmatian corps and 29th Herzegovinian division of the 2nd NOVJ corps. Those victims were soldiers, civilians and priests most of whom were killed and buried in Herzegovina, but part of them was taken to Croatia and killed at the Dalmatian battlefields near Vrgorac and Zagvozd. The article analyzes familiar data about these events and updates them with unpublished documents from archive funds which are today kept in the National Archives in London, Croatian state archive in Zagreb and State archive in Split because of identifying formations responsible for certain crimes.

Key words: *Second World War, Herzegovina, Dalmatia, 8th Dalmatian corps of NOVJ, war crimes*